

Verborgen gevangenen

De (maatschappelijke) positie van Duitse krijgsgevangenen in Nederland na de Tweede Wereldoorlog

Masterthesis Cultuurgeschiedenis van Modern Europa

V.J. Ens – 3629430

Begeleider: G.F.J. Plets

14-08-2021

Aantal woorden: 17666

Abstract

De Nederlandse geschiedenis kent stukken verborgen geschiedenis, zeker als het aankomt op duistere traumatische episodes. In dit kader worden krijgsgevangenen, die direct na de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven, onderzocht. Dit stuk geschiedenis wordt nauwelijks herinnerd en dit onderzoek gaat in op waarom dat is. De historiografie gekenmerkt door Lou de Jong en zijn moraliteit is bepalend. Hierbij wordt stilgestaan bij de consequenties van zijn werk voor latere geschiedschrijving en herinnering. Hoe de conventie van Genève werd gevolgd geeft een beeld van de Nederlandse behandeling van Duitse krijgsgevangenen in Walcheren en IJmuiden. Algemene consensus dat dit keurig verliep wordt hier genuanceerd. Een kwalitatieve analyse van onder meer beleidstukken, brieven en sanctieverslagen suggereert een discrepantie tussen de conventie van Genève en de ervaringen van de gevangenen. Analyse van de herinnering aan de hand van vergelijking met Denemarken en Finland toont een opvallende Nederlandse situatie met enkele gelijkenissen en veel verschil, waarbij de herinnering aan dit eigen moeilijke verleden ontbreekt. Ondanks beperkingen is dit een stap naar meer openheid en herinnering.

Inhoudsopgave

INLEIDING	4
HOOFDSTUK 1: VAN GEEST VAN LOU DE JONG TOT GEEST UIT DE FLES?	11
<i>De geest van Lou de Jong.....</i>	<i>12</i>
<i>Het nationaal geheugen</i>	<i>13</i>
<i>De visie op geïnterneerden</i>	<i>16</i>
<i>De geest uit de fles?.....</i>	<i>21</i>
HOOFDSTUK 2: DE AFSTAND TUSSEN MIDDELBURG, IJMUIDEN EN GENEVE	23
<i>De Geneefse Conventies.....</i>	<i>23</i>
<i>Vershil in context.....</i>	<i>24</i>
<i>Betekenis van het gevangenentenue.....</i>	<i>26</i>
<i>Wel of geen Genève?.....</i>	<i>28</i>
<i>Afstand.....</i>	<i>30</i>
HOOFDSTUK 3: PROVIANDDIEBSTAHL, ZIGARETTEN, ARBEIT, FREI(WILLIGHEIT)	32
<i>De historicus en culturele dispositie.....</i>	<i>33</i>
<i>De notie van vrijwilligheid.....</i>	<i>34</i>
<i>Ontsnappingen en sancties.....</i>	<i>37</i>
<i>Vrijheid en censuur.....</i>	<i>38</i>
<i>Ethiek van gevangenschap en straf.....</i>	<i>39</i>
<i>De zucht naar vrijheid van de ‘vrijwillige gevangene’</i>	<i>41</i>
HOOFDSTUK 4: POSTMEMORY IN NEDERLAND	42
<i>De lokale stemmen</i>	<i>43</i>
<i>De productie van geheugen</i>	<i>44</i>
<i>Finland en Denemarken</i>	<i>47</i>
<i>De heemkundige kring Walcheren en ‘unauthorized memory’</i>	<i>50</i>
<i>De stand van zaken</i>	<i>52</i>
CONCLUSIE.....	53
BIBLIOGRAFIE.....	57

INLEIDING

Gevangenenkampen bestaan nog steeds. In het noorden van Syrië zijn in het jaar 2020 honderden mensen overleden in de gevangenkampen die daar waren opgezet. De Verenigde Naties hebben aandacht gevraagd voor de erbarmelijke omstandigheden waarin zij moesten leven.¹ Hier is duidelijk te zien dat alles in het teken staat van de overwonnen vijand. Wereldwijd komt het maar wat vaak voor dat de mensenrechten geschonden worden. Zo is er recent ook mondiale verontwaardiging ontstaan over de behandeling van Oeigoeren in China. Deze moslimminderheid wordt gedwongen in zogenoemde ‘heropvoedingskampen’ gezet. Volgens de Chinese overheid gebeurt dit om ‘extremisme’ te bestrijden, volgens Amnesty International is dit een grove mensenrechtenschending en wijst op martelpraktijken en dwangarbeid.² Deze groep past volgens de Chinese regering kennelijk niet binnen de Chinese cultuur.

Recent is uit verschillende kanten felle kritiek gekomen op deze situatie. Met name de reactie van de Tweede Kamer en de reactie van de Chinese overheid hierop, zoals deze valt te lezen in een artikel van de NOS van 25 februari 2021 zijn veelzeggend.³ De Tweede Kamer behandelde een motie die de behandeling van de Oeigoeren in Xinjiang tot genocide bestempelt. De Chinese regering ziet dit als een ‘grove inmenging in een binnenlandse aangelegenheid’. Een Kamermeerderheid wijst op rapporten van de VN en mensenrechtenorganisaties. De VN acht het aannemelijk dat een miljoen Oeigoeren vastzitten in detentiecentra en daar onder erbarmelijke omstandigheden worden behandeld.⁴ Wat van belang is dat we hier kijken naar de universele rechten van de mens. Ook verandert de

¹ Trouw, ‘In IS-kampen vallen honderden doden: Wat betekent dat voor de Nederlandse vrouwen en kinderen? (11-06-2020), <https://www.trouw.nl/buitenland/in-is-kampen-vallen-honderden-doden-wat-betekent-dat-voor-de-nederlandse-vrouwen-en-kinderen~ba8a7be7/>, (01-02-2021).

² Amnesty International, ‘Wat moet je weten over de situatie van de Oeigoeren?’ (z.j.), <https://www.amnesty.nl/oeigoeren-in-china>, (01-02-2021).

³ NOS, ‘China veroordeelt Oeigoeren-motie, verwijt Kamer 'hypen' van kwestie-Xinjiang’ (25-02-2021), <https://nos.nl/artikel/2370330-china-veroordeelt-oeigoeren-motie-verwijt-kamer-hypen-van-kwestie-xinjiang.html> (25-02-2021).

⁴ NOS ‘China veroordeelt Oeigoeren-motie, verwijt Kamer 'hypen' van kwestie-Xinjiang’.

naamgeving van de kampen niets aan wat er gebeurt. Zo zal de Chinese overheid zo'n kamp eerder een 'heropvoedingscentrum' noemen. Hoe hoog deze kwestie oploopt en de politieke belangen die spelen tonen fraai de omgang met de mensenrechten aan. Tevens laat het zien hoe het narratief erover verschilt. Een narratief dat opvallend dichtbij het binaire winnaar tegenover verliezer staat.

Het idee van winnaars en verliezers is van alle tijden. De situatie na de Tweede Wereldoorlog was in Europa zeer verschillend als we kijken naar gevangenenkampen. Franse, Russische en Poolse krijgsgevangenen werkten in Duitsland tijdens de oorlog maar werden na de capitulatie gerepatriëerd. Duitse gevangenen werden tijdens de oorlog ingezet om te werken maar bleven ook na de oorlog lang op hun plek in het kamp. Volgens historici betekent dit een langere blootstelling die tot naoorlogse problemen kon leiden.⁵ Zo kon er spanning tussen de lokale bevolking en de gevangenen ontstaan. De kampen met Duitse krijgsgevangenen vielen eerst onder geallieerd gezag en werden afgesloten van de buitenwereld. Echter werd op het moment dat landen als Frankrijk de controle kregen juist gedwongen contact gerealiseerd.⁶ Duidelijk is in elk geval dat de landen die bevrijd waren het voor het zeggen hadden en de verliezer niet. Naar de zojuist genoemde Russische, Franse, Poolse krijgsgevangenen onder Duits gezag is uitvoerig onderzoek gedaan. Ook Amerikaanse krijgsgevangenen tijdens de oorlog zijn veelvuldig onderzoeksobject geweest. De Duitse krijgsgevangenen na de oorlog zijn vaak buiten beschouwing gebleven. Het fenomeen Duitse krijgsgevangenen is relevant om te bestuderen in het licht van herinnering.

In grote delen van Europa en in Amerika zijn gedurende de Tweede Wereldoorlog soldaten en officieren krijgsgevangenen genomen en geïnterneerd. Zo zaten er in Duitsland veel Russische krijgsgevangenen die volgens onderzoekers zeer hard werden behandeld.⁷ In Frankrijk zaten Duitse krijgsgevangenen die tot lang na de oorlog werkzaamheden moesten verrichten. In Engeland zijn

⁵ Christiane Wienand, *Returning Memories: Former Prisoners of War in Divided and Reunited Germany* (Rochester, 2015), Frank Biess, *Homecomings: Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany* (Princeton, 2006).

⁶ Biess, *Homecomings*, 20.

⁷ MacKenzie, Simon, 'The treatment of prisoners of war in World War II', *The Journal of Modern History* 66 (1994), 487-520.

gevangen Duitse officieren geregeld afgeluisterd om het verloop van de oorlog positief te kunnen beïnvloeden.⁸ De Duitse krijgsgevangenen werden ook na de oorlog ingezet om allerlei gevaarlijke klussen te verrichten, zoals het vegen van mijnen en andere zware arbeid. In Nederland waren de Canadese commandanten er gelijk in het geheim van op de hoogte gesteld dat de Duitsers niet als krijgsgevangenen maar anders werden aangeduid. Verschillende onderzoekers hebben betoogd dat hierdoor bewust een ondoorzichtige situatie ontstond.⁹ In de Nederlandse kampen werd de leiding na de oorlog gevoerd door Duitse officieren. Verschillende onderzoekers concluderen dat dit heel ordentelijk verliep. Uit bronnen lijkt een vorm van verbazing bij de Canadezen over de efficiëntie en voortvarendheid.¹⁰

In juli 1945 waren al Duitse krijgsgevangenen op Walcheren aangekomen. Zij waren onderdeel van het Pioniersbataljon 361 van de Brigade-Dräger gelegerd in Middelburg, Vlissingen en Oranjestad. Zij zijn gaandeweg naar verschillende andere dorpen verplaatst. De Nederlandse 6de Compagnie Genietroepen zat ook op Walcheren en hield toezicht. Veel van de Duitsers aldaar waren afkomstig uit de Sovjetzone van Duitsland. Verschillende onderzoekers hebben betoogd dat zij de arbeid in Nederland verkozen boven terugkeer naar de *Heimat*. Een tekortkoming is dat deze onderzoeken gedateerd zijn. Hiermee staan zij wat mij betreft te dicht op het te onderzoeken object en verbind door die 'terugkeer naar het thuisland'.¹¹ Hoewel onderzoekers wijzen op incidenten op Walcheren blijft het daar ook bij en blijven de verhoudingen tussen de kampbewoners en de bevolking en de herinnering daaraan vaak buiten beschouwing. Hier zal dit onderzoek verder op in gaan. Hoewel er wel onderzoek is gedaan naar de situatie in Nederland, Walcheren in het bijzonder, is de hoeveelheid ervan summier en laat het tevens aspecten van herinnering na de Tweede Wereldoorlog buiten beschouwing. Het enige voorbeeld van onderzoek naar Duitse krijgsgevangenen in Nederland

⁸ Sönke Neitzel en Harald Welzer, *Soldaten: over vechten, doden en sterven* (Frankfurt am Main 2012).

⁹ Haral, Jähner, *Wolfstijd: Duitsland en de Duitsers 1945-1955* (2020).

¹⁰ 'Schulten, 'Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog, theorie en praktijk van het humanitaire oorlogsrecht', *Militaire Spectator* 165 (1996) 2, 67-72.

¹¹ Zie hiervoor; Chris Lorenz, *De reconstructie van het verleden* (Amsterdam 1987).

is een zeer recent werk van archeoloog Nick Warmerdam. In zijn werk *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen. Een kamp voor Duitse mijnruimers op de Frederik Hendrikkazerne in Blerick (1945-1946) en een overzicht van soortgelijke mijnruimerskampen in Nederland*, bespreekt hij het kamp in Blerick en poneert eveneens dat dit een bijna vergeten geschiedenis is.¹² Walcheren en bijvoorbeeld IJmuiden zijn nog steeds zeer relevant om te onderzoeken.

Maar wat voor onderzoek is er dan verder wel gedaan? Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar Duitse Krijgsgevangenen in Frankrijk. Aanvankelijk onderzoek ging meer in op de dynamiek van de Duitse gevangenen en lokale Franse bewoners. Grote groepen Duitse krijgsgevangenen werden in Frankrijk onder lokaal Frans gezag geplaatst en kregen allerlei civiele taken. Onderzoek naar de wederzijdse invloed tussen gevangenen en bevolking en een vergelijking daarvan geeft ons een beeld van de maatschappelijke verhoudingen.

Historici die deze kampen hebben onderzocht wijzen op twee problemen: enerzijds gold de Conventie van Genève, anderzijds leidden vrijheden voor gevangenen onder de noodlijdende bevolking tot ongenoegen.¹³ De kampen in Nederland zijn niet op deze wijze onderwerp van onderzoek geweest. Onderzoeken wezen vaak op het naleven van de regels van Genève als het gaat om de behandeling van Duitse krijgsgevangenen en maken vaak een vergelijking met de wrede Duitse behandeling van bijvoorbeeld Russische krijgsgevangenen.¹⁴ Er valt een verschuiving te ontdekken in onderzoek naarmate de afstand tot de oorlog en daarmee het goed-fout denken meer en meer achter ongelaten kan worden, maar pas als we de geest van Lou de Jong achter ons kunnen laten kunnen we objectief kijken naar de omstandigheden onder Duitse krijgsgevangenen.¹⁵

¹² Nick Warmerdam, *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen. Een kamp voor Duitse mijnruimers op de Frederik Hendrikkazerne in Blerick (1945-1946) en een overzicht van soortgelijke mijnruimerskampen in Nederland* (Utrecht 2021), 4-15.

¹³ Valentin Schneider, 'American, British, and French PoW Camps in Normandy, France (1944–1948) Which Role for Archaeology in the Memorial Process?'. In: Mytum H., Carr G., *Prisoners of War. Contributions To Global Historical Archaeology*, (New York 2013), 22.

¹⁴ Schneider, 'American, British, and French PoW Camps in Normandy, 22.

¹⁵ Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam 1993).

Het onderzoek naar Duitse krijgsgevangenen is tevens een vorm van onderzoek naar Duits slachtofferschap. Bij dergelijk onderzoek komt onherroepelijk de confrontatie tussen slachtofferschap en herinnering naar voren. De implicaties van de hevige Duitse *Historikerstreit* van de jaren '80 zijn immens: historisering en ethificering stonden toen lijnrecht tegenover elkaar en hebben de grondslagen van de geschiedbeoefening toentertijd extreem onder druk gezet.¹⁶ In het verlengde daarvan liggen de debatten omtrent Goldhagen en de recente aandacht voor Duits leed van de *Bombenkrieg*.¹⁷ Al deze debatten zijn relevant geweest voor de vorming van het naoorlogse Duitsland en het nationaal geheugen van de Duitsers. Historica Sharon Macdonald heeft in haar artikel 'Is 'Difficult Heritage' still difficult?' betoogd dat Duitsland verrassend gezien juist vooraan staat in een verandering in de kijk op- en behandeling van een moeilijk verleden.¹⁸ Deze verandering van gaandeweg moeilijk verleden bespreekbaar maken en dit steeds meer actief benoemen in musea en in erfgoed in Duitsland is een gevolg van de zo zwaar bevochten *Historikerstreit* in de jaren '80. Deze scriptie blijft in het kader van Macdonalds these dat moeilijk verleden en moeilijk erfgoed bespreken en benoemen niet langer de identiteit van een groep mensen verstoort, maar deze juist een positief effect op de identiteitsvorming kan hebben.¹⁹ In dit licht is het dan ook goed om de rollen eens om te draaien en te kijken naar de Duitse krijgsgevangenen in Nederland.

Hierom stel ik de vraag waarom de Duitse krijgsgevangenen in Nederland een bijna vergeten groep vormen. Immers is het onderzoek naar deze groep zeer schaars en wordt er niet over gesproken: Nederland was slachtoffer in de Tweede Wereldoorlog en de Duitsers deden er simpelweg niet toe. Alleen Warmerdam lijkt hier een aanzet in te hebben gedaan. In het eerste hoofdstuk zal historiografie omtrent behandeling van krijgsgevangenen en herinnering centraal staan waarbij de relatie tussen

¹⁶ Over de *Historikerstreit* zijn veel publicaties verschenen, een goed overzicht van dit debat valt te herkennen in: Richard Evans, *In Hitler's Shadow. West German historians and the attempt to escape from the Nazi past* (Londen 1989).

¹⁷ Jonker, 'Ordentelijke geschiedenis, Herinnering, ethiek, en geschiedwetenschap', 13-23. Vgl. Ed Jonker, 'Historische sociologie contra naïef historisme', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 347-355.

¹⁸ Sharon Macdonald, 'Is 'Difficult Heritage' Still Difficult?', *Museum International* 67, 6-22.

¹⁹ Macdonald, 'Is 'Difficult Heritage' Still Difficult?'.

herinnering en identiteit cruciaal is. De historiografische stand van zaken vanaf Lou de Jong tot anno nu zal hier besproken worden. Dit is nodig omdat de historiografische situatie in Nederland ons wellicht meer kan vertellen over het klimaat op academisch en maatschappelijk vlak op dit gebied en mogelijke verklaringen kan geven.

Hierna volgt een hoofdstuk dat ingaat op de waarborg van de rechten van krijgsgevangenen volgens de Conventie van Genève. Hier zal de vraag gesteld worden op wat voor manier de Geneefse Conventie gold bij de behandeling van de Duitse krijgsgevangenen in Nederland. Dit is relevant omdat het al dan niet volgen van de wet hieruit naar voren komt en ons inzichten kan geven in de gedachtewereld die na de Tweede Wereldoorlog bepalend was. Immers was deze bepalend voor de kijk op de Duitsers in het algemeen en de Duitse krijgsgevangenen specifiek. Ook is dit voor de huidige tijd van belang omdat het kan aantonen in hoeverre de wet in dergelijke situatie ‘maakbaar’ en ‘interpreteerbaar’ is. Een relevante vraag in een wereld vol conflicten waarin ook nog steeds mensenrechtenschendingen blijven voorkomen.

Het derde hoofdstuk gaat in op de behandeling van Duitse krijgsgevangenen en hun leven in de kampen waarbij de vraag beantwoord zal worden hoe het leven in de kampen eruit zag. Dit ligt dus in het verlengde van het voorgaande hoofdstuk en gaat voornamelijk in op de Duitse krijgsgevangenen in Middelburg(Walcheren) en IJmuiden. Hier zullen primaire bronnen uit het archief van de Naval Disarmament Control Staff geanalyseerd worden. De ervaringen van de krijgsgevangenen worden onderzocht aan de hand van het bronnencorpus van dat archief. Deze zijn geselecteerd op type en vervolgens kwalitatief bekeken. Hierbij zal het concept van culturele disposities leidend zijn: bondig gezegd betekent dit dat de ervaringen van iemand in gevangenschap afhankelijk zijn van zijn of haar culturele achtergrond en niet alleen maar intrinsiek een instinct van het ‘vrij’ willen zijn.

Hierop volgt een hoofdstuk over de herinneringscultuur richting het heden. Bij dit hoofdstuk staat de spanning tussen lokaal geheugen en nationaal geheugen centraal. Het concept van Postmemory van de Roemeense onderzoeker Marianne Hirsch (nieuwe generaties kampen met het leed van de vorige generaties) zal hierbij worden opgetuigd met nieuwe inzichten.²⁰ Wat het verschil

²⁰ Marianne Hirsch, ‘The generation of postmemory’, *Poetics today* 29 (2008)1, 103-128, 106-110.

in herinnering aan de Duitse krijgsgevangenen is tussen nationaal en lokaal niveau zal hieruit blijken. De herinnering wordt onderzocht aan de hand van een vergelijking met Finland en Denemarken waarbij Postmemory wordt toegepast op een aantal lokale publicaties.

Ik ben mij er van bewust dat er kritiek zou kunnen zijn op deze twee op elkaar volgende hoofdstukken, echter is het in het belang van het onderzoek juist nodig zowel de ervaring van de krijgsgevangenen in de Nederlandse situatie, als de herinnering aan hun aanwezigheid te onderzoeken. Het zijn twee kanten van een medaille: de context van behandeling en verklaringen daarvoor schijnen licht op de wijze waarop het fenomeen herinnerd wordt. De secundaire literatuur is zeer diffuus en zal publicaties op wetenschapsfilosofisch,²¹ historisch,²² herinnerings-,²³ en archeologisch gebied bevatten.²⁴

Aan de hand van een case study naar krijgsgevangenen in Nederland zal ik trachten meer duidelijkheid te verschaffen over de situatie in Nederland. Er zullen stukken van het Rode Kruis worden besproken waarin de dynamiek tussen kampleiding, bewoners en gevangenen kan worden onttrokken. Deze documenten ‘spreken’ puur vanuit deze instantie maar bieden een vrij nauwkeurig beeld van de gang van zaken. De steriele aard van dit soort bronnen is geen heikel punt omdat we vanuit universele rechten van de mens kunnen kijken. Hoewel ik enkele opgestelde beklagen van kampbewoners bespreek waarin ze hun ervaringen delen, dienen we de juridische context te onthouden. Herinnering en historie vormen samen twee kanten van weer een andere medaille en deze verhouding is in dit onderzoek van significant belang. Memorie is in het kader van het nationaal en

²¹ Voorbeelden: Jonker, ‘Historische sociologie contra naïef historisme’, Lorenz, *De reconstructie van het verleden*.

²² Voorbeelden: Matthew Sullivan, *Thresholds of Peace: German Prisoners of War and the People of Britain, 1944-1948* (London, 1979), Simon MacKenzie, ‘The treatment of prisoners of war in World War II’, *The Journal of Modern History* 66 (1994), 487-520.

²³ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 2009), Maurice Halbwachs, *On collective memory* (Chicago 1992).

²⁴ Voorbeelden: Oula Seitsonen, *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German military presence in Finnish Lapland* (2018), J. Schofield, A. Klausmeyer, L. Purbrick (eds.), *Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology* (Berlijn 2006).

Europees geheugen zeer belangrijk. Dit is nu juist het onderzoeksobject waardoor een gezonde balans tussen memorie en historie gewenst is. De herinneringscultuur omtrent gevangenschap na de Tweede Wereldoorlog staat centraal. Dit onderzoek tracht dus eveneens tot nieuwe historische inzichten te komen.

HOOFDSTUK 1: VAN GEEST VAN LOU DE JONG TOT GEEST UIT DE FLES?

‘ De wereld is veranderd, Nederland is veranderd. Maar gevoelens veranderen niet en het is alsof de catastrofe zich gisteren voltrok.’²⁵ ‘Fenomeen’ Lou de Jong schreef deze woorden in deel twaalf van zijn veertien delen tellende werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Gelijk na de oorlog kwam in landen die door de Duitse legers bezet waren geweest een tendens op om de gebeurtenissen uit de directe geschiedenis te duiden. De Jong is hier het voorbeeld van. Onderzoekers zijn het erover eens dat de morele zeggingskracht waarmee De Jong geschiedenis had bedreven belangrijk is geweest in de nationale rouwverwerking.

Het is nu echter zaak om verder te kijken. Want hoewel De Jong al die jaren geleden meldde dat onze gevoelens niet veranderen, kunnen we onze visie wel verbreden. Dit hoofdstuk tracht de historiografie omtrent herinnering aan de oorlog vanaf Lou de Jong te bespreken. Hierop volgt een specifieke analyse van het debat over de herinnering aan krijgsgevangenen in het bijzonder. In dit hoofdstuk zal een antwoord worden geformuleerd op de vraag hoe vanaf Lou de Jong de historiografie omtrent herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en krijgsgevangenen (inclusief hun behandeling) in het bijzonder, is ontwikkeld.

²⁵ Louis de Jong, *Koninkrijk*, deel 12 (1988), 2.

De geest van Lou de Jong

Nederlandse historici als Lou de Jong stonden overduidelijk te dicht op de geschiedenis en vormen derhalve zelf een interessante bron: niet om hier gedegen geschiedschrijving uit te halen, maar om te zien hoe intellectuelen die zelf de oorlog hadden meegemaakt direct daarna worstelden met hun onderzoeksobject. Immers is Lou de Jong naast geprezen ook veel vermaard. Nabij het einde van zijn serie noemde de Jong ‘smartelijke herinneringen [aan de oorlog en bezetting die] tegelijk ook normgevende inspirerende’ gedachten zijn geweest, onverminderd bij hem hebben voortgeleefd.²⁶ Historici zoals Boudewijn Smits stellen hier adequaat dat die houding van een geschiedwetenschapper geschiedtheoretisch aanvechtbaar is.²⁷ We kunnen wel stellen dat hier een tijdgenoot aan het werk is die herinnert en herdenkt en in veel mindere mate een geschiedschrijver die de objectieve werkelijkheid onderzoekt.

Hoewel zijn geschiedschrijving zowel vermaard als verafgoed is, dient deze volgens recent onderzoek een relevant doel. Direct na de oorlog was het immers noodzakelijk om er weer bovenop te komen en is retoriek van de Jong dan ook te begrijpen. Goed versus fout-denken is per definitie moreel van nu en veel latere onderzoekers hebben dan ook betoogd dat je zo geen beter begrip van de geschiedenis krijgt, maar wel over de op dat moment ‘geldende moreel’. Veelal wordt betoogd dat onderzoekers in dat kader vaak gepreoccupeerd zijn geweest met helden en ‘Bad Guys’. De geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog heeft volgens veel onderzoekers wegens voor de hand liggende redenen Duitsers als daders geclassificeerd.²⁸ Vanuit de wereld omdat ze tegen Duitsland hebben gevochten(en pragmatisch door overheden omdat dit goed uitkwam) en hebben geleden en vanuit Duitsland zelf vanwege schuldgevoel. Lou de Jong valt hier dan ook perfect in te plaatsen: hij kreeg nota bene vanuit overheidswege de opdracht een uitgebreide geschiedenis van het Koninkrijk gedurende de bezetting te schrijven.²⁹ Loe de Jong werd onder eigentijdse historici zoals

²⁶ De Jong, Koninkrijk, deel 14. Vgl: Boudewijn Smits, *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014), 17-18.

²⁷ Smits, *Loe de Jong*, 17-18.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

Jan Bank in 1988 de ‘demonoloog’ genoemd: een kenner van het kwaad.³⁰ Dit is exact het probleem: In het eerste politiek correcte debat werden tijdgenoten van De Jong die nuance probeerden aan te brengen nog direct op de vingers getikt. Dit kon immers niet: het kwaad kon niet genuanceerd worden.

Het nationaal geheugen

Naarmate de tijd vordert is het steeds meer gebruikelijk geworden om naar Duitsers als slachtoffer te kijken binnen een bepaalde context. Dit is iets wat goed-fout-denken van De Jong en ‘grijs’ denken van Van der Heijden in mindere mate,³¹ niet hadden toegelaten. Naarmate het ‘vergeten’ van bepaalde zaken voor overheden niet meer nodig was, werd er steeds meer geaccepteerd dat er een zekere gelaagdheid in daderschap en slachtofferschap kan worden gelegd. Vragen of daders in zekere zin ook slachtoffer konden zijn werden steeds vaker geaccepteerd. Niet alle Duitsers waren daders en er waren ook veel Duitse slachtoffers. In het debat dat in Duitsland plaatsvond zagen we dit als eerste gebeuren bij de historici die onderzoek deden naar de *Bombenkrieg* en Duitse burgerslachtoffers.

Op het moment dat de Jong’s laatste deel van zijn *Koninkrijk* uitkwam woedde in Duitsland de hevige *Historikerstreit*.³² Hier werden de eerste voorzichtige onderzoeken naar Duitse burgerslachtoffers die vielen bij het bombardement in Keulen gepubliceerd.³³ Hier was uiteraard felle reactie op, ook buiten Duitsland. De Duitse geschiedfilosofe Aleida Assman is als het gaat om slachtofferschap uiterst relevant. Zij maakte in 2006 onderscheid tussen twee typen slachtoffers: *sacrificium* en *victima*.³⁴ Dergelijke nuances waren in debatten van voor de eeuwwisseling ongekend.

³⁰ Jan Bank, ‘Oorlogsverleden in Nederland’: rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 oktober 1983.

³¹ Chris Van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2009), 10.

³² Steffen Kailitz, ed., *Die Gegenwart der Vergangenheit: Der „Historikerstreit“ und die deutsche Geschichtspolitik* (Springer, 2008).

³³ Friedhelm Golücke, "Eric Taylor: 1000 Bomber auf Köln. Operation Millennium 1942." *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 2 (1980) 240.

³⁴ Aleida Assman, *Der lange Schatten der Vergangenheit, Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006), 73-74.

De eerste groep is volgens haar te herkennen aan het offer dat zij voor de goede zaak en vaderland hebben gebracht. Het zijn de actieve verliezers in de strijd. Hun offer kan heel goed worden ingekaderd in traditionele herinnering.³⁵ Dit gebeurt in zingevende verhalen over overwinning en verlies. *Victima* zijn slachtoffers van zinloos geweld en zijn passieve slachtoffers die niet in te passen zijn in die verhalen over overwinning en verlies. Hier is volgens historicus Ed Jonker maar één soort erkenning voor: een ethische.³⁶ Die kan enkel door buitenstaanders, niet door de eigen vaak vernietigende gemeenschap, gerealiseerd worden.³⁷ Macdonald stelt daarentegen juist dat dit van binnenuit ook kan. Haar these is immers dat moeilijk verleden en moeilijk erfgoed bespreken en benoemen niet langer de identiteit van een groep verstoort, maar bijgevolg juist een positief effect op de identiteitsvorming kan hebben.³⁸ Zij stelt dan ook vast dat juist in Duitsland de ontwikkeling op dit gebied snel is gegaan. Dit verklaart die merkwaardige overlap van Lou de Jongs manier van geschiedschrijving en de eerste benaderingen van Duitsers als slachtoffers in Duitsland zelf.

Zelfs na de Jong hebben velen, zoals Van der Heijden nog in 2001, waardeoordelen geponeerd in hun pogingen de geest van de Jong af te schudden.³⁹ De polemiek met De Jong lijkt in eerste instantie een andere visie toe te dichten aan Van der Heijden (Van der Heijden verwijst immers verreweg het meest naar de Jong). Niets is echter minder waar: De Jong zijn werk is sterk verhalend en de morele dimensie schemert altijd door. Tot soortgelijke bevindingen komt ook historicus J.C. Blom.⁴⁰ Hij beweert dat Van der Heijden weliswaar een andere toon bezigt, hij desalniettemin gelijkens vertoont met De Jong op het gebied van morele sfeer in het stuk.⁴¹ Eveneens toont Blom aan dat behalve aangrijpingspunt voor bestrijding van mythische beelden, de Jongs werk door van de

³⁵ Ibidem.

³⁶ Jonker, 'Historische sociologie contra naïef historisme', 347-354.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Macdonald, 'Is 'Difficult Heritage' Still Difficult?', 6-22.

³⁹ Van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, 10.

⁴⁰ J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen, 1983), J.C.H., Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland, 1930-1950 (Den Haag, 1989)102-120.

⁴¹ Blom, *In de ban van goed en fout?*, 102-120.

Heijden veelvuldig een rijke bron van informatie was. Ook nuanceert Blom de zwart-witte kijk van de Jong tegenover de houding van Van der Heijden die pretendeert enkel op het grijze middengebied te blijven: ‘Wie meent dat De Jong niet alle schakeringen op het continuüm tussen onderdrukking (of collaboratie) en verzet beschrijft, heeft zich op een dwaalspoor laten brengen door de inderdaad sterke toon van goedkeuring en afkeuring in zijn boeken. Omgekeerd besteedt ook Van der Heijden veelvuldig en ruimschoots aandacht aan de bezetter en de collaboratie enerzijds en het verzet anderzijds’.⁴²

Bij beiden speelt de morele dimensie een grote rol. Ze lijken ook allebei te stellen dat er lessen getrokken moeten worden en de ondertoon dat een vroegere onderkenning van gevaren en meer verzet wenselijk waren geweest is te herkennen bij beide historici. Maar er is wel degelijk verschil. Blom wijst er op dat van mythische voorstellingen direct na de oorlog eigenlijk helemaal geen sprake was volgens van der Heijden.⁴³ Voorbeelden zijn onderzoekers als Abel Herzberg.⁴⁴ Van der Heijden meent dat dit pas begon in de jaren '60 met Presser en De Jong. Toch is het mijns inziens maar de vraag of dit mythische beeld niet te jong wordt ingeschat door van der Heijden. Veel onderzoekers waren in die periode immers bezig met de bezettingstijd en de Nederlandse volksgemeenschap in het midden. Ook Blom wijst op die problematiek. Volgens onderzoeker P. Lagrou ging het om de collectiviteit, waar belangen van individuen ondergeschikt werden gemaakt. Hierdoor was er een geringe aandacht in het publiek en in de geschiedbeoefening voor de vele betrokkenen en slachtoffers. Alleen verzetsstrijders werden benoemd omdat zij volgens Blom en Lagrou het gedrag van het Nederlandse volk hadden gedemonstreerd.⁴⁵

Hoe dan ook is het volgens van der Heijden in die jaren dat de moord op de Joden had geleid tot een bepaalde voorstelling van de Tweede Wereldoorlog. Deze betekende een idee om deze ‘voor eens en

⁴² Blom, *In de ban van goed en fout?*, Van der Heijden, Grijs verleden, 488.

⁴³ Blom, *In de ban van goed en fout?*, Van der Heijden, Grijs verleden, 478-488, Abel Herzberg, *Kroniek der jodenvervolging 1940-1945* (1978).

⁴⁴ Herzberg, *Kroniek der jodenvervolging*, 44.

⁴⁵ P. Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe 1946-1965* (Cambridge, 2000), 15-30.

voor altijd van andere gebeurtenissen te onderscheiden'.⁴⁶ Dat is volgens van der Heijden de kern van de mythe die door een wereldbeeld wordt gevoed en het bestaan, naar zijn oordeel, reduceert tot een 'onophoudelijke strijd tussen goed en fout'. Het publieke debat is volgens die oeroude mythe gevoerd, zo betoogt hij.⁴⁷ Dit zien we dan ook vaak terugkomen, zelfs in zijn eigen werk. Men zou kunnen betogen dat de geest van Lou de Jong nog altijd, maar echter in mindere mate, het debat bleef beïnvloeden.

De visie op geïnterneerden

Hoe zit het dan met krijgsgevangenen als we weer kijken naar de categorieën van Assman? Zij waren immers soldaat en geen burger. Duitse krijgsgevangenen hebben hier een ambigu karakter, want zijn zij *sacrificium* of *victima*? Het waardeoordeel dat Assman koppelt aan eerstgenoemde is problematisch, immers spreekt zij over een goede zaak. Het waardeoordeel lijkt een hardnekkig voorkomende zaak te zijn. Zolang we ons ervan bewust blijven is het geen groot probleem want je komt er nooit in zijn geheel van af. In lijn met hedendaagse onderzoekers hoeft de herinnering aan het Duits krijgsgevangenschap niet meer 'vergeten' te worden.⁴⁸

Veel onderzoek naar bijvoorbeeld Duitse gevangenen in Normandië was tot recent enkel militair van aard. Er kwam rond 2010 een verandering in en er werd meer gekeken naar de Duitse krijgsgevangenen in dat gebied. Lokale herinneringen aldaar aan de rol van Duitse krijgsgevangenen in de laatste stadia van de oorlog en ook de directe periode daarna werden eerst vrijwel volledig uit de collectieve herinnering gewist. Historicus Valentin Schneider is één van de historici die dit proces van het vormen van een Frans nationaal geheugen laat zien: de Duitsers waren simpelweg de militaire bezetter, meer niet.⁴⁹ Recentere onderzoeken laten ons het proces van verzoening van deze 'ennemis héréditaires' na de oorlog beter begrijpen. Onderzoekers zoals Delacroix en Hudemann wijzen op de

⁴⁶ Blom, *In de ban van goed en fout?*, 115, Van der Heijden, *Grijs verleden*, 495.

⁴⁷ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 478-488.

⁴⁸ Sharon Macdonald, 'Is 'Difficult Heritage' Still Difficult?', *Museum International* 67, 6-22.

⁴⁹ Schneider, 'American, British, and French PoW Camps in Normandy', 22.

rol van politiek en economie in de jaren '50 als de motor achter de verzoening.⁵⁰ Intellectuelen en vakbonden speelden een belangrijke rol bij de verzoening na de oorlog. Terwijl er uitwisselingsprogramma's en economische banden tussen de landen werden gevormd werd de aanwezigheid van bijna een miljoen Duitse krijgsgevangenen in Frankrijk niet genoemd.⁵¹ Dit werd bewust door Franse overheid verzwegen omdat dit de internationale samenwerking en dus economische kansen kon dwarsbomen, zo stellen verschillende onderzoeken vast.⁵²

Zoals eerder genoemd kwamen al in juli 1945 kwamen de eerste Duitse krijgsgevangenen op Walcheren aan. Verschillende onderzoekers hebben betoogd dat zij het allemaal wel best vonden in Nederland en graag werkten. Onderzoekers wijzen erop dat ontsnappingen op Walcheren relatief weinig voorkwamen. Volgens enkele onderzoekers zou dit toe te schrijven zijn aan betere leefomstandigheden in de barakken, anderen wijzen juist op de ligging.⁵³ Jules Braat van de Heemkundige Kring Walcheren wijst op groepjes gevangenen die tamelijk vrij rondliepen en boodschappen deden.⁵⁴ Dit liet de bevolking niet ongeroerd. In De Zeeuwsche Courant zijn kritische berichten te vinden.⁵⁵ De krant had zelfs een gesprek met Luitenant-commandant Wertheim die de zaak probeerde te relativiseren. Braat wijst op de verwijten onderling. De krant meende wantoestanden aan te kaarten. De kampleiding reageerde hier furieus op en leek zelfs de Middelburgers direct aan te vallen door te stellen dat ze eerst eens naar zichzelf moesten kijken.⁵⁶ Braat komt later nog uitvoerig

⁵⁰ Delacroix, H. M., en Hudemann, R., *Wandel und Integration, Deutsch-französische Annäherung der fünfziger Jahre*. (München, 2005), 13-25.

⁵¹ Hijink, Roel, 'Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland', Dissertatie, (Amsterdam 2010), 10-12, 25.

⁵² Ibidem.

⁵³ Delacroix, H. M., & Hudemann, R., *Wandel und Integration*, 13-25.

⁵⁴ Jules Braat, 'Himmelfahrtkommando: Duitse krijgsgevangenen op Walcheren', *De Wete* 32 (Oktober 2003) 4, 3-13.

⁵⁵ Krantenbank Zeeland, Vrije Stemmen, Dagblad van Zeeland, 'Krijgsgevangenen in Middelburg' (2 januari 1946), <https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/vst/1946-01-02/edition/0/page/1?query=vrije%20stemmen%20Wertheim&sort=relevance> (3 mei 2021).

⁵⁶ Krantenbank Zeeland, Vrije Stemmen, Dagblad van Zeeland, 'Krijgsgevangenen in Middelburg' (2 januari 1946).

aan bod. Toch is er weinig herinnering aan de gevangenen te vinden en al helemaal niet op nationaal niveau.

Historisch brononderzoek en archeologische benaderingen hebben die verborgen fase van krijgsgevangenen aan het licht gebracht. Zelfs lokale positieve herinneringen aan de bijdragen van Duitse krijgsgevangenen aan wederopbouw zijn te bespeuren.⁵⁷ Archeologisch onderzoek naar de kampen maakt de geschiedenis tastbaar en het verborgen geheugen wordt zodoende blootgelegd: volgens recent onderzoek was er tussen de lokale bevolking en de Duitse krijgsgevangenen relatief veel uitwisseling.⁵⁸ Steeds meer onderzoeken wijzen op materieel bewijs van relaties tussen krijgsgevangenen en de lokale bevolking.⁵⁹ Het dominante nationale narratief onderdrukte dus tot voor kort herinnering aan de krijgsgevangen(hier had de overheid belang bij: eerst uit economisch belang, later omdat wantoestanden moeilijk te erkennen zijn) maar nieuwe archeologische onderzoeken verkleinen de afgelopen jaren het gat tussen geschiedenis en geheugen. Een nieuwe groep onderzoekers wijst daarom op het grote belang van het waarborgen van plaatsen waar POW-kampen hebben gestaan als tastbaar verleden,⁶⁰ juist in de huidige tijd van een verenigd Europa. Dergelijke tendensen en redenen zijn bij de Duitse krijgsgevangenen in Nederland -die voor allerlei doeleinden werden ingezet tijdens de wederopbouw- ook te ontdekken.

Uit recent onderzoek komt naar voren dat mogelijke wantoestanden aanvankelijk en tot vrij recent bij onderzoekers minder werden geconstateerd en dat de geest van De Jong tot ver na de oorlog rondwaarde. Immers was Nederland slachtoffer en deden slechte behandeling en wantoestanden jegens Duitsers in ruime zin en krijgsgevangen in enge zin, er simpelweg niet toe. In de herinneringscultuur

⁵⁷ Fabien Théofilakis, 'Les prisonniers de guerre allemands en mains françaises dans les mémoires nationales en France et en Allemagne après 1945.' *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique* 100 (2007), 67-84.

⁵⁸ Seitsonen, Oula, *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German military presence in Finnish Lapland* (2018).

⁵⁹ Seitsonen, Oula, *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German military presence in Finnish Lapland* (2018).

⁶⁰ J. Schofield en A. Klausmeyer, L. Purbrick (eds.), *Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology* (Berlijn 2006).

hadden deze zaken dan ook tot voor kort geen plaats. Onderzoekers wijzen ook op een gevoel van schaamte ten opzichte van de goede zeden en verbinden dit aan de mate van slachtofferschap die bij erkenning van schuld aan dergelijke zaken zou verbrokkelen. De meer genuanceerde typologie van Assmann en concepten als lieux de mémoire van Nora zijn hier fundamenteel belang.⁶¹ Hoewel volgens aanvankelijke onderzoekers herinnering en groepsidentiteit nauw met elkaar verweven zijn, wordt dit ook genuanceerd door bijvoorbeeld Rothberg.⁶² Herinnering hoeft geen eigendom van een groep te zijn en groepsidentiteit wordt niet volledig door herinnering bepaald. Rothberg en anderen wijzen hier op een soort dynamische open relatie tussen herinnering en identiteit.⁶³

Deze dynamische relatie wordt natuurlijk gedurende de historische context verandert ook door verschillende zaken beïnvloed. Koos Groen heeft in zijn werk *Fout en niet Goed, De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* de omgang met collaborateurs geschetst. Het beeld dat hij toont lijkt er een van totale wetteloosheid waarin deze mensen zich leken te bevinden direct na de oorlog.⁶⁴ Deze mensen zijn eveneens in interneringskampen geplaatst en Groen beweert aan de hand van bronnen uit archieven van Justitie dat zo'n 1500 mensen om het leven kwamen als gevolg van het optreden van de overheid.⁶⁵ Dit optreden hield volgens hem uithongering en geweld in. Het probleem wat hier speelt is dat Groen geen historicus maar journalist is. Hij legt geen verantwoording af bij deze bronnen en dit wordt hem veel verweten. Historici wijzen op zijn stelling dat hij een objectieve selectie heeft gemaakt, maar hij verzuimt daarna deze te legitimeren.⁶⁶ Groen

⁶¹ Halbwachs, *On collective memory*, Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992), Pierre Nora, *Realms of memory: Rethinking the French past. Volume I: conflicts and divisions*, (vert. Arthur Goldhammer), (New York 1996), 7.

⁶² Rothberg, *Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Stanford 2009), 120.

⁶³ Rothberg, *Multidirectional memory*, 120.

⁶⁴ Koos Groen, *Fout en niet Goed, De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Driebergen 2016).

⁶⁵ Groen, *Fout en niet Goed*, 22-26.

⁶⁶ Ibidem, 633, Rothberg, *Multidirectional memory*, 120.

toont vooral dat er collaborateurs gevangen zaten en de behandeling daarvan was na de oorlog niet echt relevant te noemen. Dit is in lijn met de wijze waarop historiografisch gezien omgegaan is met krijgsgevangenen. Het onderzoek van Groen toont verder weinig inzichten over de periode zelf. Historici verwijten hem ook een gebrek aan duiding en plaatsbepaling. Groen doet hier eigenlijk wat enkele historici die te dicht op het onderzochte object stonden ook deden. Er is duidelijk te veel vanuit emotie geschreven. Hij noemt de werkwijze van het Militair Gezag (het Nederlands interimbestuur in de overgangperiode) ‘onbegrijpelijk’ en het kaalknippen van vrouwen ‘walgelijk’.⁶⁷

NIOD-onderzoeker Dick Schoonoord heeft het Militair Gezag veel beter verklaard en laat gemakkelijk de verbinding maken met de krijgsgevangenen. Hij toont namelijk het brede perspectief aan.⁶⁸ Als we van ‘onderen’ kijken, dus ‘vanaf de straat in plaats van de staat’ zoals NIOD-onderzoeker Helen Grevers het noemt, valt geweld tegen collaborateurs te verklaren en derhalve ook de houding jegens krijgsgevangenen.⁶⁹ Aanvankelijke historici handelden niet zo zeer wetenschappelijk, maar meer moralistisch zoals Groen, geheel in lijn met de Jong. Onderzoeken van ‘down low’ en de omgang met specifieke groepen maken begrijpen mogelijk. We dienen te allen tijde waakzaam te zijn voor zogenoemde ‘victimisering van de moraal’. Grevers noemt dit een soort bliksemafleider: het gaat er meer om waarom mensen opgesloten werden en hoe ze behandeld werden en niet of ze slachtoffer waren of niet. Een goed voorbeeld van hoe het volgens historici als Grevers wel zou moeten is het onderzoek van de Gentse historicus Koen Aerts. Hij onderzocht of de Belgische repressie van collaborateurs ‘anti-Vlaams’ en ‘zonder maat of zonder einde’ was.⁷⁰ Hij keek naar de

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ D.C.L. Schoonoord, ‘Het ‘Circus Kruls’. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946’ (2011), http://www.niod.knaw.nl/documents/publicaties/Schoonoord_HetCircusKruls.pdf (3 mei 2021); Zie over het Militair Gezag ook het proefschrift van Nele Beyens, *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).

⁶⁹ Helen Grevers, ‘Voorbij Bijltesdag? Recente werken over de bestraffing van collaboratie na beide wereldoorlogen in de Lage Landen’, *Low Countries Historical Review* 127 (2012) 1.

⁷⁰ Koen Aerts, ‘Repressie zonder maat of einde? De juridische re-integratie van incivieken in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwe geschiedenis* 3 (2011) 4, 583-610.

maatregelen (verbeurdverklaringen, vrijheidsberoving, boete en geweld) tegen collaborateurs. Hij poneert dat veel Belgen (zo'n 100.000) daadwerkelijk in aanraking kwamen met repressie maar laat zien dat de opgelegde maatregelen van korte duur waren. In 1950 zat bijvoorbeeld nog maar minder dan vijf procent van de collaborateurs opgesloten en in de jaren '60 was maar drie procent van de boetes geïncasseerd.⁷¹ Parallellen tussen dit onderzoek en de situatie in Nederland worden door latere historici getrokken maar blijven redelijk op de vlakte. Aanvankelijk was de repressie en vergelding (inclusief wraak) hoog, later in de jaren '60 viel dit relatief mee.⁷²

Aerts en de andere onderzoekers in zijn lijn gaan hierbij zodoende voorbij aan een korte 'bijltjesdag' en trachten ze stellingen als 'repressie zonder einde' te nuanceren. Dit is ook het geval als we kijken naar de historiografie aangaande omgang met krijgsgevangenen in Nederland. Wanneer we verder kijken dan enkel 'bijltjesdag' zien we allerlei pragmatische en logische redenen die omgang en verhoudingen met de krijgsgevangenen verklaren. Eerst bepaalden rancune en haat de omgang en werd Genève enkel bij de letter gevolgd. Later werd vooral omgang met de bevolking nog weleens simpelweg gekenmerkt door ongemakken (denk aan overlast in de straten door Duitse Krijgsgevangenen die daar rondwaalden). Pragmatisch werden ze ingezet voor allerlei gevaarlijke klussen en tegelijkertijd leek dit door de geringe afstand tot de oorlog dan ook gerechtvaardigd te zijn. "From below" van Aerts op Belgisch vlak blijkt dus ook hier uitermate relevant.

De geest uit de fles?

Hoe is vanaf Lou de Jong de historiografie omtrent herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en krijgsgevangenen in het bijzonder, ontwikkeld? In dit hoofdstuk is bewust een verhandeling tussen Lou de Jong en Chris van der Heijden besproken. De historicus die de oorlog mee had gemaakt wordt zodoende tegenover de 'nieuwe' historicus geplaatst. Jong werd veel bekritiseerd heeft veel betekend voor de rouwverwerking. Van der Heijden die 50 jaar na de oorlog pretendeerde het goed- versus fout-denken van Lou de Jong definitief achter zich te laten met een grijs verleden slaagde daar maar

⁷¹ Koen Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 590-593.

⁷² Helen Grevers, 'Voorbij Bijltjesdag?', 11.

gedeeltelijk in. Hoewel de morele dimensie vaak een rol blijft spelen, laat hij zien dat de geest van Lou de Jong wel te controleren valt.

Nieuwe inzichten op het gebied van identiteitsvorming zoals Macdonald die aandraagt helpen ons om ook Duitse krijgsgevangenen te onderzoeken. Iets dat Lou de Jong nooit had toegejuicht, want deze waren volgens hem onherroepelijk in het 'zwarte' gedeelte geplaatst. Nu is het wel mogelijk en kunnen we herinnering en identiteit makkelijker verenigen en tegelijkertijd loskomen van het goed versus fout denken dat dergelijke analyses onmogelijk zou maken. We moeten voorbij de 'bijltjesdag' blijven denken. Nieuwe archeologische onderzoeken tonen dit aan en verkleinen op hun beurt de afstand tussen geschiedenis en geheugen.

HOOFDSTUK 2: DE AFSTAND TUSSEN MIDDELBURG, IJMUIDEN EN GENEVE

De Tweede Wereldoorlog eiste zijn tol en koste miljoenen het leven. Naast gesneuvelde soldaten op het slagveld kostte de oorlog ook aan veel burgers het leven. Veel onderzoekers hebben gewezen op de oorlog die door Nazi Duitsland, fascistisch Italië en Japan gevoerd is op burgers gekenmerkt door genocide.⁷³ Ook wezen zij op de voornamelijk op het oostfront waarbij de omgang tussen Duitse soldaten en het rode leger als ontzettend hard getypeerd werd. De wijze waarop De Conventie van Geneve werd gevolgd lijkt te verschillen en afhankelijk van de context. Die verhoudingen zullen bij dit hoofdstuk uitermate belangrijk zijn. Dit is nodig om de vraag te beantwoorden op wat voor manier de Geneefse Conventie gold bij de behandeling van krijgsgevangenen in Nederland.

De Geneefse Conventies

De artikelen die in de Geneefse conventie beschreven staan vallen onder het internationaal humanitair recht. Het gaat om een serie verdragen die vanaf 1864 tot 1949 zijn geformuleerd. De oprichter van Het Rode Kruis, Henri Dunant heeft na zijn eigen ervaringen met oorlog in 1859 veel werk verschaft om deze verdragen te realiseren. De eerste en tweede conventie stammen uit respectievelijk 1864 en 1868. Hierbij gaat het om behandeling van gewonden en zieken. De Derde Geneefse Conventie, die oorspronkelijk stamt uit 1929 gaat specifiek over de behandeling van krijgsgevangenen. De Vierde is opgesteld na de oorlog in 1949 en beschermt burgers in oorlogstijd.⁷⁴ Later zijn nog protocollen toegevoegd aan de Conventies.

⁷³ Antonio Thompson, *Men in German Uniform: POWs in America during World War II* (Tennessee 2016), 4-6.

⁷⁴ International Committee Red Cross, Convention relative to the treatment of Prisoners of War (Genève 12 augustus 1949) <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/7c4d08d9b287a42141256739003e636b/6fef854a3517b75ac125641e004a9e68>. (10 mei 2021).

De Derde Geneefse conventie verdient hier kort verdere uitwerking. Het Rode Kruis ligt deze zaken uitgebreid toe op hun website en daar valt het volgende uit op te maken. Krijgsgevangenen dienen allereerst met eerbied en humaan te worden behandeld. Hun naaste verwanten en het Rode Kruis moeten zij kunnen inlichten over hun gevangename.⁷⁵ Ook zorgvuldig in de conventie vastgelegd is hun recht op correspondentie, kleding en persoonlijke eigendommen. Zij dienen voldoende eten en drinken te krijgen en ook hun kleding moet in orde zijn. Huisvesting moet op gelijke voet zijn met andere (vijandelijke) soldaten. Medische zorg dient eveneens te worden verleend en als ze ernstig ziek worden moeten ze gerepatriëerd worden. Als ze werk doen moet daar een geldelijke beloning tegenover staan. Als vijandelijkheden zijn beëindigd moeten ze worden gerepatriëerd.⁷⁶ Andere informatie dan naam, leeftijd en rang mag niet gevraagd worden. Geld mag alleen van gevangenen worden afgenomen als dit geregistreerd wordt. Het verdrag regelde ook de toekenning van privileges: dit mag alleen als die met gezondheid, leeftijd, beroep, rang of geslacht te maken hebben. In te kleine cellen worden vastgehouden buiten het recht om mag volgens het verdrag eveneens niet. Het laatste belangrijke punt hier is dat ze niet mogen worden gedwongen militair, gevaarlijk, ongezond of vernederend werk te doen.⁷⁷ Hoewel de uitgebreide versie van de Derde Conventie uit 1949 stamt, is de eerste versie in juli 1929 ontstaan en in de loop van de jaren '30 geldend in de hier besproken gebieden.

Verschil in context

In de inleiding besprak ik al kort de verschillen in context: de regio en hoedanigheid zijn historisch van grote relevantie. Soldaten van het rode leger die door de Duitsers opgepakt werden, zijn geregeld zonder reden geëxecuteerd of onder erbarmelijke omstandigheden geïnterneerd.⁷⁸ Onder anderen heeft Antonio Thompson dit uitvoerig onderzocht. Uit zijn werk komt naar voren dat zij weinig eten kregen en nauwelijks medische hulp. Hij wijst tevens op eenzelfde hardheid in optreden door de Sovjets

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Thompson, *Men in German Uniform*, 4-7.

richting Duitse krijgsgevangenen. Thompson verzuimt hier een relevant gegeven bij te noemen: het verdrag van 1929 werd niet door de Sovjet Unie geratificeerd. Toch is te begrijpen waarom hij dit detail weglaat. Immers ziet hij een vergelijkbare behandeling van Russische krijgsgevangenen. Dit is tweërlei te verklaren. Ten eerste heerst er bij onderzoekers consensus over verschil in het algemeen tussen het oost- en westfront, waarbij haat jegens bolsjewisme in het oosten vanuit Nazi-Duitsland meermalig is blootgelegd.⁷⁹ Ten tweede, hieruit voortvloeiend, een heftigere vergelding waarbij Genève ‘vergeten’ werd.

Historici hebben de conflicten in de Aziatische (‘de Pacific’) regio veelal een oorlog zonder genade genoemd. Amerikaanse krijgsgevangenen aldaar werden brutaal behandeld door de Japanse strijdkrachten.⁸⁰ Hier gold de conventie dan ook niet. Dus hoewel Japan nooit een daadwerkelijk systeem van genocide had ontwikkeld was hier duidelijk een brute behandeling waarneembaar: dwangarbeid, verhongering, executies en medische verwaarlozing kwamen veelvuldig voor. Historici als Thompson en Kurt Piehler wijzen op een belangrijk kenmerk van deze oorlog: de bombardementen die de burgerbevolking raakten.⁸¹ Hoewel ze hier vrij snel over de bombardementen in Duitsland heen praten, overigens geheel in stijl met de besproken moeizame discours omtrent Duitse slachtoffers, wijzen ze op plekken waar de wet en het recht nog steeds golden. Hoewel Nazi Duitsland tal van misdaden tegen de menselijkheid pleegden, zo beweren ze, hielden ze zich aan de Geneefse Conventie als het om de behandeling van Amerikaanse en Britse krijgsgevangenen.⁸² In de kampen waar Amerikaanse soldaten krijgsgevangen werden gehouden kwam volgens verschillende onderzoekers zoals Judith Gansberg geregeld controle van het Internationale Rode Kruis.⁸³ Ook beweren ze dat de levensstandaarden er op orde waren en -volgens Thompson misschien wel het belangrijkste- mocht er

⁷⁹ Thompson, *Men in German Uniform*, zie voor verdere historische context: Robert Billinger, *Hitler's Soldiers in the Sunshine State: German POWs in Florida* (Gainesville 2000), Arthur Smith, ‘Heimkehr aus dem Zweiten Weltkrieg: die Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen’ (2010) 51, MacKenzie, Simon, ‘The treatment of prisoners of war in World War II’, 487-520.

⁸⁰ Thompson, *Men in German Uniform*. 32, 33.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem, Judith Gansberg.: *The Remarkable Story of German POW's in America* (New York 1977).

gecorrespondeerd worden met het thuisfront. Het werk van Thompson laat zien dat het geen eenrichtingsverkeer was: ook de Amerikanen hielden zich aan de conventie. Er werd transport, eten en huisvesting geregeld voor de 371.000 krijgsgevangenen. Een verwijt dat te maken valt richting onderzoekers als Thompson is dat hun secundaire literatuur gedateerd is en heel breed blijft.

Betekenis van het gevangenentenu

Thompson zegt het volgende over de omgang met Duitse krijgsgevangenen in de Verenigde Staten:

‘Violations typically resulted from lack of resources or knowledge on the part of local camp commanders. Since even the slightest violation resulted in complaint or reciprocal action by the German government toward American POWs in their custody, infractions by U.S. personnel received quick corrective action by their superiors. The housing situation at the Memphis ASF Depot in Tennessee provides just one of many such examples’.⁸⁴ Veel historici hebben deze bewijzen gebruikt om tot een consensus te komen dat het er ordentelijk aan toe ging in het westen.⁸⁵ Dit lijkt in hun betoog dan ook vaak te gelden voor Nederland en de aldaar gedetineerde krijgsgevangenen omdat zij het over ‘het westen’ in het algemeen hebben. Hier stuiten we echter toch al gauw op problemen. We moeten waakzaam zijn dat we niet alles over een kam scheren en bedenken dat deze onderzoekers de tijd van de Tweede Wereldoorlog onderzochten, terwijl de kampen in Nederland hierna pas opgetuigd werden.

In Nederland waren de Canadese commandanten er gelijk in het geheim van op de hoogte gesteld dat de Duitsers niet als krijgsgevangen maar als SEP werden aangeduid.⁸⁶ Verschillende onderzoekers hebben betoogd dat hierdoor bewust een ondoorzichtige situatie ontstond. Deze ondoorzichtige situatie komt nogal eens naar voren in primair bronnenmateriaal. In het archief van de

⁸⁴ Thompson, *Men in German Uniform*, 11.

⁸⁵ David Fiedler, *The Enemy among Us: POWs in Missouri during World War II* (Saint Louis 2003).

⁸⁶ Paul Verbruggen, ‘Jan Kohlbacher, ‘Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965’’, *Brood & Rozen* 4 (1999) 3. Zie ook: Schulten, ‘Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog, theorie en praktijk van het humanitaire oorlogsrecht’, *Militaire Spectator* 165 (1996) 2, 67-72.

Naval Disarmament Staff zijn stukken te vinden waaruit dit blijkt.⁸⁷ De status van de gevangenen werd door de Nederlandse leiding anders geïnterpreteerd dan door de gevangenen zelf en de Duitse officieren. In de Nederlandse kampen werd de leiding immers gevoerd door die Duitse officieren. Onderzoekers concluderen dat dit heel ordentelijk verliep maar het archief van de Naval Disarmament Staff toont wel dat zij nog weleens kritisch correspondeerden over de positie van de gevangenen. Uit bronnen lijkt een vorm van verbazing bij de Canadezen over de efficiëntie en voortvarendheid.⁸⁸ Veel Duitsers in Middelburg, Vlissingen en IJmuiden verkozen volgens onderzoekers arbeid in Nederland boven terugkeer naar de Heimat. Volgens enkele onderzoekers zou dit toe te schrijven zijn aan betere leefomstandigheden in de barakken, anderen wijzen juist op de ligging.⁸⁹ In het archief zijn genoeg voorbeelden te vinden dat deze kijk behoorlijk ongenueanceerd is. Luitenant Stecker vertikte het om te werken en gaf de leiding aan niet in tenten te willen slapen. Vanuit de Nederlanders werd dit uiteraard niet gewaardeerd. Hij ging niet mee mijnenvegen en werd derhalve veroordeeld. Zijn reden ervoor was dat ‘de branding te hevig was’.⁹⁰ Er zijn concrete gevallen bekend van Duits personeel dat gevaarlijke klussen moest verrichten en dus ook van Duitsers die dit weigerden. Dit druist in tegen de Conventie en het anders classificeren van deze mensen verandert daar natuurlijk niks aan. Zij waren immers gevangen genomen vijandelijk personeel.

‘Hoewel dit “bevroren” personeel” wegens het tewerkstellen ervan bij de opruiming van mijnen formeel niet in krijgsgevangenschap vertoeft, wordt het in overleg met bevoegde Britse instanties toch in streng bewaakte met prikkeldraad omgeven kampen opgesloten gehouden[...]’ aldus commandant J.A. Gauw op 20 mei 1946 aan de minister van Marine. Hij probeerde er op 4 mei 1946 bij het Rode Kruis alles aan te doen om te zorgen dat door de classificatie ‘frozen personnel’ Genève omzeild kan worden: ‘de zich in interneringskampen bevindende Duitse militairen, S.S.-ers e.d. geen

⁸⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Naval Disarmament Control Staff, nummer toegang 2.12.13.01, inventarisnummers 20 en 21.

⁸⁸ Schulten, ‘Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog’, 69.

⁸⁹ Jan Kohlbacher, *Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965* (Eisden 1998), 22-60.

⁹⁰ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

recht kunnen doen gelden op de behandeling als krijgsgevangenen overeenkomstig de bepalingen van het Verdrag betreffende de behandeling van krijgsgevangenen 27 juli 1929'. Vervolgens meldt hij dat het Rode Kruis uit welwillendheid natuurlijk wel een en ander als gunst zou kunnen verlenen aan de Duitsers.⁹¹ Deze bureaucratische briefwisselingen duiden aan dat de terminologie gebruikt werd om de exacte letter te kunnen blijven volgen.

Ook op het gebied van correspondentie -een volgens Thompson zeer belangrijk punt- is een en ander te bespreken. De slechte postverbindingen tussen krijgsgevangenen en hun familie in Duitsland werden in de jaren '90 nogal eens toegedicht aan de algemene chaos in West-Europa en niet aan Nederlandse tegenwerking. Deze onderzoekers hadden vaak militaire banden zoals Schulten.⁹² Echter is later juist bij veel recenter onderzoek naar voren gekomen dat er wel degelijk een vorm van tegenwerking of 'laksheid' was. De post en de communicatie van de Duitse krijgsgevangenen had nu eenmaal geen prioriteit, zo betoogt archeoloog Nick Warmerdam.⁹³ Nederlandse officieren probeerden actief te voorkomen dat Duitsers met instanties correspondeerden, omdat zij dit als dreiging voor de hele operatie zagen. Zo sprak de Nederlandse Pioniersgroep nabij IJmuiden haar ongenoegen uit over de in hun ogen 'vrije' correspondentie van de Duitsers.⁹⁴

Wel of geen Genève?

Algemeen gezien werden Duitse krijgsgevangenen tot afzienbare tijd na de oorlog gebruikt voor allerlei soorten arbeid en was dit vaak in zware omstandigheden. Eerst door geallieerde officieren, later vaak deels door officieren van het land zelf. Toch lijken recente onderzoeken middels kwantificatie en vergelijkende methoden en theorieën van internationale betrekkingen succesvol te betogen dat Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten enerzijds en Nazi-Duitsland anderzijds

⁹¹ Ibidem.

⁹² Schulten, 'Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog', 69.

⁹³ Nick Warmerdam, *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen. Een kamp voor Duitse mijnruimers op de Frederik Hendrikkazerne in Blerick (1945-1946) en een overzicht van soortgelijke mijnruimerskampen in Nederland* (Utrecht 2021).

⁹⁴ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

grotendeels succesvol samenwerkten in het waarborgen van de regels van Genève. Wel dienen we hier recente onderzoeken bij te belichten die tonen dat Duitse krijgsgevangenen wel degelijk werden ingezet voor gevaarlijke klussen maar vaak werd dit zo gedaan dat de exacte letter van de Conventie van Genève gevolgd werd.⁹⁵ Dit is in Walcheren en IJmuiden te verklaren aan de hand van de speciale classificatie van de gevangenen.

Verschillende onderzoekers poneren dat de geallieerden in Frankrijk veel beslissingen namen in lijn met de Conventie van Genève en dat dit onder de bevolking juist leidde tot ongenoegen. Zo moesten de gevangenen correct gevoed worden om de aan de eisen van de conventie te voldoen. Ze kregen ‘relatieve vrijheden’, te denken valt ook aan de distributie van sigaretten en genotsmiddelen. Ook de toegang tot tabak was onderdeel van de Conventie van Genève. Uit verschillende bronnen blijkt dat de Fransen dit als oneerlijk ervaarden en vonden dat de geallieerden de Duitsers hielpen terwijl ze zelf nauwelijks te eten hadden.⁹⁶ Dit is een te verklaren reactie en toont aan dat er wel degelijk getracht werd de wet te volgen.

Dergelijke tendensen zien we ook terug in onderzoeken naar Duitse krijgsgevangenen in Engeland. In contemporaine discussies over de gevangenen waren thema’s als ‘onrecht’ en ‘oneerlijke verdeling’ gemeengoed. Egodocumenten bevatten vaak verwijt dat de overheid en officieren te goed waren voor de gevangenen. Onderzoeker Well Strung heeft later aangetoond dat hier bij moet worden aangemerkt dat deze uitingen vaak niet gepaard gingen met een oproep tot geweld of wreedheid tegen de gevangenen.⁹⁷ Echter deed hij deze bewering gedurende de oorlog. Maar oproepen tot wraak waren niet vreemd. Deze opvattingen werden steeds intenser naarmate de oorlog vorderde. Het verloop van de oorlog en de gebeurtenissen daarna waren bepalend voor de balans in dergelijke opvattingen: de ontdekking van de schaal van vernietiging in de concentratiekampen intensiveerde dergelijke

⁹⁵ Frank Biess, *Homecomings: Returning POWs and the legacies of defeat in postwar Germany* (Princeton, 2006)

⁹⁶ R. Early, ‘Excavating the World War II Prisoner of War camp at La Glacerie, Cherbourg, Normandy’, In: Mytum H., Carr G. (eds), *Prisoners of War. Contributions To Global Historical Archaeology* (New York 2013).

⁹⁷ Well Strung, ‘Cigarettes for German Prisoners’, *Dundee Courier* (1941).

gedachten en was hun lot minder belangrijk. Enkele onderzoeken suggereren dat ook het gedrag van de officieren hier in meerdere of mindere mate door werd bepaald. Naarmate de tijd vorderde na de oorlog werd de gedachte hernieuwd om ze beter te behandelen.⁹⁸

Al dit voorafgaande betreffende Frankrijk en Engeland valt te spiegelen aan de situatie in Walcheren en IJmuiden. Geregeld werden er dergelijke discussies gevoerd die tot in de Zeeuwsche Courant zichtbaar werden.⁹⁹ De krant had zelfs een gesprek met Luitenant-commandant Wertheim die de zaak probeerde te relativiseren door te stellen dat het hier ging om gecapituleerde troepen wiens werk erop zat. De krant meende wantoestanden aan te kaarten waarbij ze een schijnbare puinhoop impliceerde. De kampleiding reageerde hier dan weer furieus op en leek zelfs de Middelburgers direct aan te vallen door te stellen dat ze maar eens naar zichzelf moesten kijken, want het kwam inmiddels herhaaldelijk voor dat zij contacten onderhielden met de gevangenen. Dat de Duitse gevangenen hier nog zo lang zaten druist tevens in tegen het artikel in de Conventie van 1929 dat gevangenen na het einde van het conflict zo snel mogelijk gerepatriëerd dienden te worden.¹⁰⁰

Afstand

Dit hoofdstuk heeft getracht te laten zien dat er een algemene consensus geldt over de Conventie van Genève en krijgsgevangenen in het westen en dat hier het een en ander op aan te merken valt. Hoewel vergelijkingen duidelijk en steekhoudend kunnen worden gemaakt en er zeker in verhouding met het oostfront een meer ordentelijke situatie was, moeten we voorkomen verblind te worden door een te rooskleurig beeld, geschapen door onderzoekers die voornamelijk vroeg onderzoek hebben gedaan, of

⁹⁸ Verbruggen, Paul, 'Jan Kohlbacher, 'Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965'', *Brood & Rozen* 4 (1999) 3.

⁹⁹ Krantenbank Zeeland, Vrije Stemmen, Dagblad van Zeeland, 'Krijgsgevangenen in Middelburg' (2 januari 1946), <https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/vst/1946-01-02/edition/0/page/1?query=vrije%20stemmen%20Wertheim&sort=relevance> (3 mei 2021).

¹⁰⁰ Geneefse Conventie, ICRC: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/7c4d08d9b287a42141256739003e636b/6fef854a3517b75ac125641e004a9e68..> (10 mei 2021).

onderzoekers die het westen onderzocht hebben en daarmee een soort ‘veramerikanisering’ lijken te plegen.

Op het gebied van huisvesting en voedsel (en zelfs tabak) werd Genève in Nederland grotendeels gevolgd, de afstand nam toe naarmate er werkzaamheden werden verricht na de oorlog. Hierbij werd bewust een onduidelijke situatie gecreëerd. Angst op vergelding was na de oorlog in steeds mindere mate relevant, iets wat voor behandeling van krijgsgevangenen in Duitsland en Amerika nogal eens wordt aangedragen om te verklaren waarom het daar zo ‘net’ verliep. In Nederland zijn tal van voorbeelden te bespreken om dat aanvankelijk rooskleurige beeld te nuanceren. Het volgende hoofdstuk gaat hier verder op in en bekijkt de leefsituatie van de gevangenen aandachtig.

HOOFDSTUK 3: PROVIANDDIEBSTAHL, ZIGARETTEN, ARBEIT, FREI(WILLIGKEIT)

Duitse gevangenen werden op meerdere plekken in het land gehuisvest. Uit het archief van de Naval Disarmament Control Staff (de militaire tak die zich bezighield met de Duitse gevangenen in Nederland) blijkt dat Duitse krijgsgevangenen in elk geval in Middelburg, IJmuiden, Hoek van Holland en Rotterdam verbleven als het gaat om het mijnenruimen. Dit hoofdstuk zal zich voornamelijk toespitsen op de plaatsen Middelburg en IJmuiden. Het al eerder genoemde archief van de Naval Disarmament Control Staff is hier uitermate relevant.¹⁰¹ Dit bestaat uit een behoorlijke hoeveelheid bronnen uit de periode direct na de oorlog. Het gaat om correspondentie tussen het marine-onderdeel Naval Disarmament Control Staff en het Rode Kruis en ministerie, briefwisselingen met Duitse officieren die namens de gevangenen spreken en strafverslagen inclusief de woorden van de Duitse gevangenen.

Om de vraag hoe het leven er in en om het kamp uit zag voor de Duitse krijgsgevangenen in Nederland te beantwoorden zal een selectie van dit corpus gebruikt worden. De officiële briefwisselingen zijn geordend op relevantie door te fileren op twee belangrijke figuren: Commandant Luitenant ter Zee eerste klasse J.W.C. Calten Houwing en hoofdofficier P. Vlam. Doordat het een betrekkelijk klein archief is, was het mogelijk alle aanwezige stukken correspondentie tussen Duitse officieren en de Naval Disarmament Control Staff te bestuderen. Bij de strafverslagen is een selectie gemaakt. Eerst zal worden ingegaan op culturele implicaties van dit alles, waarna gekeken wordt naar de verhoudingen tussen vrijwilligheid en gevangenschap.

¹⁰¹ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nrs., 20, 21, 22, 23.

De historicus en culturele dispositie

Onderzoeker Mark Finnane betoogt in zijn werk ‘After the convicts: Towards a history of imprisonment in Australia’ dat we bij onderzoek naar gevangenen altijd dienen te onthouden dat zogenoemde ‘cultural dispositions’ uniek en verschillend kunnen zijn.¹⁰² Hierbij is het de culturele achtergrond dus medebepalend voor de ervaringen van een persoon in gevangenschap. Hij onderzoekt in zijn werk gevangenschap in Australië en koppelt algemene zaken hierin los van meer contextgebonden zaken zoals culturele dispositie. In eerste instantie, zo beargumenteert Finnane, was in Australië eind negentiende eeuw de gedachte ontstaan dat het iemand eerste instinct is om zijn vrijheid terug te krijgen. Later zijn er ook onderzoekers geweest die op andere zaken wezen: de angsten van een gevangene of zorgen omtrent persoonlijke of familie-gerelateerde zaken in de buitenwereld.¹⁰³

Als we die verschillen in culturele dispositie telkens helder kunnen krijgen dan kunnen we verschillen in beleid en praktijk over de tijd en context heen duidelijk voor ons zien. Immers is een aanzienlijke hoeveelheid stemmen uit verschillende soorten gevangenschap. Er zijn geen ‘onschuldige bijdragen’ waar de historicus zich op kan richten om de waarheid van gevangenschap te achterhalen, aldus Finnane.¹⁰⁴ We moeten dan ook kijken naar deze Duitse krijgsgevangenen als groep jonge Duitse mannen net na de oorlog in Nederland. Zo wordt het gevangenschap van deze groep blootgelegd binnen de grotere culturele gemeenschap van toen en onder de kampeiding van toen. We kunnen dus zo dadelijk de manier waarop de gevangenen leefden als bijdrage zien. Finnane zegt over deze bijdragen het volgende: ‘these accounts can be read for the links they articulate (consciously or not) between the life and experience of imprisonment on the one hand and political and social attitudes, dispositions, programs and conflicts on the other’.¹⁰⁵ Andersom kan de reactie van de kampeiding en de Naval Control Staff ook zo bekeken worden.

¹⁰² Mark Finnane, ‘After the convicts: Towards a history of imprisonment in Australia.’, *Australian & New Zealand Journal of Criminology* 24 (1991) 2, 105-117, 110.

¹⁰³ Finnane, Mark. "After the convicts, 110.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem, 116.

Binnen het kader van moraliteit is het dus zaak te onthouden dat er verschillende culturele disposities bestaan. Er is niet alleen de drang om vrij te zijn die misschien wel intrinsiek in een persoon aanwezig is; er is een vorm van dwang om vrij te zijn. Deze dwang kan zich mijns inziens openbaren op verschillende wijzen. Ten eerste kan deze worden ervaren door de persoon zelf waarbij te denken valt aan een vorm van onvrede met de op dat moment geldende status quo. Ten tweede kan deze ook worden uitgelokt door anderen, zoals groepen gelijkgestemden die hun onvrede laten blijken en allerlei factoren zoals slechte en vooral niet verwachte omstandigheden en teleurstellingen. Culturele dispositie valt hier dan ook uit te leggen als een meer genuanceerde blik op gevangenschap. Het gaat niet alleen om het hunkeren naar vrijheid als hetgeen een man of vrouw mens maakt. Het gaat ook om allerlei randvoorwaarden: er speelt veel meer mee. Hierom zou ik de culturele dispositie van Finnane willen uitleggen als een pleidooi om verder te kijken en juist in specifieke gevallen de context uitvoeriger te beoordelen. Ik stel dan ook dat je naast die algemene hunkering naar vrijheid allerlei factoren hebt die meespelen om iemand de doen besluiten te ontsnappen of juist te doen bepalen mee te gaan in de situatie. In dit eerste geval valt te denken aan gedocumenteerde ontsnappingen of pogingen daartoe waarbij de Duitse krijgsgevangenen de erbarmelijke omstandigheden niet zagen zitten en vrijheid wilden. Bij het tweede punt stel ik dat Duitsland direct na de Tweede Wereldoorlog economisch in zeer slechte staat was en dat sommigen er bewust voor kozen in de omstandigheden te vertoeven om een beter bestaan van hun gezin te kunnen voorzien in de toekomst. Hier komt het concept van Finnane,¹⁰⁶ waarbij we eigenlijk een soort gradaties in vrijheidshunkering kunnen vaststellen, dus duidelijk naar voren. Dit zien we hierna tot uiting komen.

De notie van vrijwilligheid

Het algemene beeld geschetst door enkele onderzoekers dat Duitse krijgsgevangenen het werk in Nederland verkozen boven een terugkeer naar hun geboorteland,¹⁰⁷ is een foutieve visie. Ten eerste

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Delacroix, H. M., & Hudemann, R., *Wandel und Integration, Deutsch-französische Annäherung der fünfziger Jahre*. (München, 2005).

zijn er immers zat eerder genoemde punten van beklag die zij aanhalen. Ten tweede had ook de Naval Disarmament Staff hier duidelijk kennis van genomen. In een stuk waarin de agenda van de Naval Disarmament Control Staff omtrent een bespreking van onder meer het ‘Frozen’ personeel besproken wordt, komt dit duidelijk naar voren.¹⁰⁸ De stemming onder het ‘frozen’ personeel was volgens deze agenda -stammend uit 25 februari 1946- als slecht te kwalificeren. De reden daarvan werd gezien in een algemene drang om gerepatriëerd te worden. Zij constateerden steeds meer gevangenen die termen als ‘terug naar de vrijheid’ gebruikten. De soldaten zouden volgens de Nederlandse officieren allerlei manieren zoeken om terug naar Duitsland te gaan. Dit staat in schril contrast met het beeld dat Jules Braat schetste over groepen Duitsers die maar wat graag in Nederland verbleven.¹⁰⁹ De bron wijst ook op de vele deserties die hier volgens hen uit voortvloeien. Duitse soldaten hebben in het Kamp IJmuiden zelfs communistische propaganda verspreid om de communistische partij zover te krijgen hun repatriëring te versnellen.

Deze ideeën blijken bij het bestuderen echter geen oplossingen op de door de Naval Disarmament Control Staff genoemde problemen. Immers voelde ook personeel geclassificeerd als ‘vrijwilliger’ later een drang om vrij te zijn. Zij leefden in dezelfde omstandigheden en werden in veel gevallen als geïnterneerden behandeld en bestraft, zo blijkt uit het archief. Uit stukken van Luitenant Cruse en andere Duitse officieren komen de misstanden naar voren, zij rapporteerden deze en noemden expliciet het vrijwillige karakter. Houwing laat duidelijk in reacties zien dat hij die vrijwilligheid toch echt anders zag: zij moesten zich gewoon houden aan de ‘algemene regels van internering’¹¹⁰ Ook Luitenant Vlam toont in latere correspondentie dat ‘zogenoemde vrijwilligers’ zoals hij het zelf omschreef steeds meer drang hadden vrij te komen. Op 10 april 1946 erkent Vlam in zijn correspondentie met Houwing dat de stemming in bijna alle kampen slecht is: ‘behalve bij de z.g. vrijwilligers is de drang om vrij te komen is zeer groot’.¹¹¹ Hij suggereert hier dat de vrijwilligers het allemaal wel best vonden. Echter blijkt uit latere correspondentie tussen hem en Houwing dat ook

¹⁰⁸ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

¹⁰⁹ Jules Braat, ‘Himmelfahrtkommando, 3-13.

¹¹⁰ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22, 23.

¹¹¹ Ibidem.

vrijwilligers snakten naar terugkeer en vrijheid. Een oplossing was volgens Vlam om dan deze groepen sneller in te wisselen tegen vrijwilligers en dan direct de arbeidsvoorwaarden te communiceren om teleurstellingen te voorkomen.¹¹² Deze zinnen uit het agendaverslag tonen dus aan dat de leiding zich bewust was van de omstandigheden in en rondom de kampen.

Het onderscheid tussen krijgsgevangenschap en vrijwilligheid wordt vooral gemaakt als het de officieren juridisch goed uitkomt, bijvoorbeeld als het Rode Kruis ten tonele verschijnt. Commandant Horstman stelde in oktober 1945 in correspondentie dat ‘de behandeling der krijgsgevangenen moet zijn streng en fair’.¹¹³ De aanduiding ‘krijgsgevangenen’ blijft in officiële stukken terugkeren: ‘De krijgsgevangenen zijn ondergebracht in het marine hospitaal’(27 augustus 1946). Ook Houwing spreekt constant over kampen bestemd voor ‘krijgsgevangen marine-personeel’: ‘aangezien deze personen zich niet bevinden in een der kampen van het krijgsgevangen marine-peroneel’(8 augustus 1946).¹¹⁴ Dit terwijl J. Gauw op 4 mei 1946 nadrukkelijk stelt ‘dat de zich in interneringskampen bevindende Duitse militairen, S.S.-ers e.d. geen recht kunnen doen gelden op de behandeling als krijgsgevangenen overeenkomstig de bepalingen van het Verdrag betreffende de behandeling van krijgsgevangenen van 27 juli 1929’.¹¹⁵ Hierbij gebuikt hij termen als ‘frozen personeel’ en ‘vrijwilligheid’.

Hoewel de officieren de term ‘drang’ gebruiken is hier ook sprake van een vorm van dwang. Immers laten de vrijwilligers in hun verslagen meermaals doorschemeren dat zij de situatie heel anders hadden voorgesteld en dat ze de harde arbeidsomstandigheden en het karakter van het kamp als onprettig ervaarden. Voorbeelden van vrijwilligers die een ontsnappingspoging hebben gedaan zijn in het corpus ook te vinden: uitgebreide verslagen van Esser en Huder tonen hun verontwaardiging over de omstandigheden in Nederland.¹¹⁶

¹¹² NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

Ontsnappingen en sancties

Uit het archief komen relatief veel ontsnappingspogingen naar voren met vaak ook dodelijke afloop. Deze worden vaak als incident gemeld, zo bestaat er een verlag waarin besproken wordt dat Georg Emmerling door een granaatexplosie tijdens het ruimen is omgekomen en dat Hans Marfeski tijdens zijn ontsnappingspoging is neergeschoten.¹¹⁷ De juridische straffen zijn uitermate goed gedocumenteerd. Rudolph Wolf is samen met anderen een voorbeeld van een Duitse krijgsgevangene die veroordeeld werd voor het stelen van voedsel.¹¹⁸ Telkens krijgen de geïnterneerden een behoorlijk hoge straffen. Zo ook Karl Tautz, die voor het openlijk klagen over de werkomstandigheden zeven dagen straf kreeg.¹¹⁹ Gezien de onderzochte hoeveelheid juridisch materiaal kan gezegd worden dat er overwegend een beklag wordt gedaan door de beschuldigde Duitse krijgsgevangenen. Deze klachten gaan over de in hun ogen slechte en gevaarlijke werkomstandigheden. Hierbij valt direct te denken aan de uitspraak van Warmerdam dat levensomstandigheden achterbleven in de Nederlandse kampen.¹²⁰

Hier vallen eigenlijk twee culturele disposities over elkaar heen. Als we Finnane volgen kunnen we opmaken uit de bronnen dat veel Duitse ‘vrijwilligers’ aanvankelijk dachten, of althans leken te veronderstellen, dat ze door naar Nederland te gaan een beter bestaan konden bouwen in het thuisland.¹²¹ Dit gold natuurlijk voor de vrijwilligers en niet voor de al aanwezige krijgsgevangenen, die door de officieren zelf vaak als eenzelfde entiteit worden genoemd. Tientallen sanctieverslagen tonen hiernaast dus die drang naar vrijheid aan die waarschijnlijk een dubbele reden heeft binnen die disposities. Immers voelden zij zich dus onvrij en gevangen en voelden zij derhalve een drang naar vrijheid want ze wilden graag een goed naoorlogs leven. De vrijwilligers kwamen om later een goed leven te kunnen realiseren in Duitsland maar werden teleurgesteld als het ging om hun leven in het hier en nu.

¹¹⁷ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

¹¹⁸ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 23.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Warmerdam, Nick, *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen*, 32.

¹²¹ Finnane. ‘After the convicts’, 110-116.

Vrijheid en censuur

Bij dit archief is de correspondentie tussen De Best en Houwing over Duitse krijgsgevangenen die eind 1946 tijdelijk onder Britse leiding stonden uitermate opvallend. Uit verschillende brieven tussen de twee luitenants blijkt dat de leiding het ‘frozen’ personeel echt als onvrij zag.¹²² Bij de Engelsen zouden de gevangenen volgens hen veel te veel vrijheden krijgen. Zo hadden ze koffie en andere artikelen zoals sigaretten op zak, toen zij weer terugkwamen in IJmuiden en Middelburg. De Nederlandse officieren beklaagden zich meerdere malen bij de Duitse leiding van de kampen. Deze laatste was eigenlijk constant van mening dat deze vrijheid logisch zou moeten zijn omdat zij daar immers ‘vrijwillig’ aan het werk waren. Houwing en De Best waren zelfs verbolgen over goedkeuringsbriefjes die de Duitsers van de Britten hadden gekregen: zij waren immers toch gevangenen: ‘al het frozen personeel alsmede vrijwilligers zijn geïnterneerden’.¹²³ Zij wilden vervolgens voorkomen dat er een handel met het thuisland ontstond. Bij het Rode Kruis noemden zij deze mensen dus bewust anders.

Naarmate de verslagen jonger worden,¹²⁴ wordt steeds meer duidelijk dat er onder de Duitsers meer pogingen worden gedaan om gerepatrieerd te worden. Naast de eerder besproken ophemeling van communisme om zo communistische partij aan hun kant te krijgen zijn hier meer voorbeelden van.¹²⁵ Een later voorbeeld van een verslag eind 1946 gaat over de Duitser Röthig die er op zijn eigen wijze voor zorgde dat Duitse instanties ervoor zorgden dat gevangen werden gerepatrieerd.¹²⁶ Door de Duitse leiding werd dit opgemerkt maar de Naval Disarmament Control Staff ging hier echt tegenin. Wat zij in hun verslagen hierover opmerkten had de volgende strekking: Röthig was vervend Nationaalsocialist en zorgde ervoor dat zijn trouwe partijgenoten werden gerepatrieerd, niet zo felle

¹²² NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr, 23.

¹²³ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem.

nationaalsocialisten liet hij als ‘straf’ zitten.¹²⁷ Dit toont aan dat veel Duitsers zich daar gevangen en onvrij voelden. Het werd ook nog eens de kop ingedrukt door de leiding.

En opvallende kanttekening die hierbij te plaatsen is, is de documentatie van de censuurdienst. Zij lazen en censureerden uitgaande correspondentie van de Duitse krijgsgevangenen. Uit enkele resumes van censuurrapporten blijkt een vorm van verbazing. Zij lijken te concluderen dat meerdere Duitsers een goed leven leiden, in plaats van als krijgsgevangene behandeld te worden.¹²⁸ Dit is in meerdere opzichten interessant. Ten eerste staat dit in contrast met het eerder genoemde. Ten tweede vond de dienst het blijkbaar nodig dit te benoemen. Het is goed om hierbij de rol van de censuurdienst te onthouden. Hoewel er ongetwijfeld enkele positieve zaken in de brieven voorkwamen, is de censuurdienst erbij gebaat dit uit te vergroten. Immers moesten zij de brieven uitvoerig op elk detail lezen. Daarnaast betogen verschillende onderzoekers als de Amerikaanse Michael Sweeney en William Leary dat elke censuurdienst een ‘oorlogskarakter’ heeft. Zij menen dat dit een niet weg te denken element vormt.¹²⁹ In dit licht is het niet gek dat de dienst van krijgsgevangenen spreekt die meer vrijheden hebben dan krijgsgevangenen in hun ogen zouden moeten hebben.

Ethiek van gevangenschap en straf

Onderzoekers als William Bülow en David Boonin betogen dat gevangenschap als ‘straf’ altijd een element van veroordeling en verwerping zit. Hoskins en Zimmerman recentelijk voegen hier aan toe dat straf niet alleen ontbering aan de gevangen oplegt, maar ook een soort reactie is op ‘criminal wrongdoing’, waarin afkeuring naar voren komt.¹³⁰ Een voorbeeld uit het bronnencorpus kan deze

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Michael Sweeney, *Secrets of Victory: The Office of Censorship and the American press and radio in World War II*. (North Carolina 2001), William Leary, ‘Books, Soldiers and Censorship during the Second World War’, *American Quarterly* 20(1968) 2, 237-245, 238-242.

¹³⁰ David Boonin, *The Problem of Punishment* (Cambridge 2008), 120. William Bülow, ‘Unfit to live among others: Essays on the ethics of imprisonment, Dissertatie’, *KTH Royal Institute of Technology* (2017), Zachary Hoskins, ‘Deterrent Punishment and Respect for Persons’, *Ohio State Journal of*

these bevestigen. Op 26 oktober 1946 spreekt commandant Gauw de volgende woorden uit in correspondentie over de recente ontsnappingspoging van gevangene Leitzke” ‘Het komt mij voor dat hij zijn genegenheid voor het Nederlandse volk beter had kunnen tonen door hem opgedragen werkzaamheden (opruimen van munitie, enz.) behoorlijk uit te voeren’.¹³¹ Door iemand te straffen, berokken je niet enkel schade, je laat ook zien dat je het voormalige gedrag van die persoon afkeurt, zo betogen onderzoekers als Bülow immers.¹³² Gauw laat zich met deze beweringen makkelijk plaatsen in de these van de zojuist genoemde onderzoekers. Immers vindt hij dat Leitzke het verplicht is aan het Nederlandse volk de werkzaamheden te verrichten. Hier komt een impliciete afkeuring van wat Duitsland in de Tweede Wereldoorlog heeft gedaan naar voren. Leitzke belichaamt die ‘criminal wrongdoing’.

In dit licht valt dus te stellen dat de geïnterneerden in gevangenschap dus ook een vorm van ‘gevangenisstraf’ uitzaten: die vergelding en afkeuring komen in de verslagen naar voren. Straf is volgens Bülow altijd ‘unpleasant or burdensome’.¹³³ Bülow beweert vervolgens: ‘Moreover, the burden or deprivation associated with legal punishment is not merely accidental, but is intended and is intentionally imposed on the criminal offender by the state authority. Punishment, then, amounts to intentionally imposed burdens’.¹³⁴ Bülow en Zimmerman poneren beiden een soortgelijke stelling die op het volgende neerkomt: internering kan een vorm van straf zijn maar dient echt als laatste redmiddel ingezet te worden.¹³⁵ Internering wordt geassocieerd met directe en indirecte schade en moet hierdoor volgens deze onderzoekers juridisch steekhoudend verantwoord zijn.¹³⁶ Gevangenschap roept altijd om voorzichtigheid en zorg omtrent respect voor de rechten van de gevangene. Dit is iets wat de officieren bureaucratisch uitvlakten bij het Rode Kruis door termen als ‘Frozen Personeel’ te

Criminal Law 8(2), 249-269, Michael Zimmerman, *The Immorality of Punishment* (Peterborough 2011).

¹³¹ NL-HaNA, Naval Disarmament Control Staff, 2.12.13.01, inv. nr. 22.

¹³² Bülow, *Unfit to live among others*, 3-4.

¹³³ *Ibidem*, 4.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, 3-4, Zimmerman, *The Immorality of Punishment*, 22.

¹³⁶ *Ibidem*.

gebruiken. Het straffen van een 'vrijwillige' is al helemaal problematisch. Maar ook zij werden in dezelfde omstandigheden geïnterneerd.

De zucht naar vrijheid van de 'vrijwillige gevangene'

Een gevaar bij deze wijze van onderzoek is dat het al gauw een anekdotisch karakter kan bevatten. Echter heb ik na het bestuderen van de inventarissen getracht tot algemene strekkingen en tendensen te komen en deze middels voorbeelden van personen te tonen. Opvallend zijn de binaire zaken als gevangene-vrijwilliger en de opvallende status van de Duitsers in Nederland, namelijk de aanduiding 'Frozen'. Deze bewuste vertroebeling komt telkens terug en wordt ook door elkaar gebruikt als het de officieren uitkomt. Het leven in de kampen kende wel degelijk wat relatieve vrijheden. In Middelburg bleken Duitsers immers nog wel eens vrij rond te lopen en ook als ze tijdelijk onder de Engelsen stonden kregen zij meerdere verbruiksgoederen en zelfs genotmiddelen.

Uit het grote aantal strafverslagen komt een beeld naar voren van een snak naar vrijheid. Of een Duitser nu 'frozen' of 'vrijwillig' was lijkt naarmate de tijd vordert ook niet uit te maken: telkens was het beklag dat ze onvrij en ondeugdelijk werden behandeld. Een gevaar is dat in de context van een juridische strijd zaken door beide partijen expliciet worden uitvergroot om een gunstig oordeel te krijgen. Toch vallen uitspraken over de vele klachten wel te verantwoorden omdat verslagen en andere bronnen van de officieren dit lijken te staven. Duitsers verkozen het werk in Nederland in veel gevallen helemaal niet meer boven terugkeer naar huis. Ik denk dan ook dat de culturele disposities van Finnane hier expliciet naar voren komen en de gang van zaken goed bloot leggen: in beginsel was er nauwelijks drang naar vrijheid bij vrijwilligers. Vrijwilligers leken te komen om een beter bestaan te kunnen bouwen maar werden teleurgesteld door de omstandigheden. Het hele systeem heeft dus een oorlogskarakter en een naoorlogs karakter in één: dit speelde de aanwezige Duitsers, alsook de officieren Houwing en Vlam uiteindelijk parten. De binaire tegenstellingen gaan verder dan dat. De officieren hadden nog steeds de bril van vergelding op en zagen het karakter van internering dus in het kader van Bülow dus ook als noodzakelijk en logisch hard; tegelijkertijd categoriseerden zij groepen Duitsers als vrijwilligers. Die vrijwilligers moesten binnen dit raamwerk werken en werden

tegelijkertijd gestraft. Dit zagen zij naarmate de tijd vorderde niet zitten en zo werden zij door het systeem gedwongen naar vrijheid te snakken.

HOOFDSTUK 4: POSTMEMORY IN NEDERLAND

Nederland heeft nooit kritisch naar het eigen verleden gekeken. Lokale geschiedenis en herinnering is ondanks dat het onderdeel vormt van die nationale geschiedenis veel gedetailleerder. Dit hoofdstuk tracht de discrepantie tussen beide bloot te leggen en aan te tonen dat lokale herinnering en geschiedenis op het vlak van de tijd na de oorlog sterker aanwezig is. Hiermee wordt de vraag hoe de ervaringen met de Duitse krijgsgevangenen herinnerd worden. Omstreden erfgoed wordt wereldwijd steeds meer onderzocht, maar de omgang met het verleden van het in Nederland aanwezige ‘frozen personeel’ en de ‘vrijwilligers’ is buiten beschouwing gebleven. Alleen -zo is eerder al gebleken- heeft Warmerdam hier recent een aanzet toe gegeven.¹³⁷ Ik stel dat de stand van zaken op het vlak van wetenschappelijk onderzoek naar een fenomeen ons inzichten kan geven in de vraag naar dergelijk onderzoek vanuit de maatschappij.

Zij die menen dat wetenschap en politiek 100 procent los van elkaar staan zullen helaas teleurgesteld worden. Natuurlijk streven we ernaar dat wetenschappers onafhankelijk zijn maar ze komen toch echt uit dezelfde maatschappij die ze onderzoeken. Er zijn tal van voorbeelden op het gebied van traumaverwerking die in deze scriptie de revue hebben gepasseerd waarbij deze verwevenheid te zien is. Van Historikerstreit in de inleiding op Duits vlak, tot de geest van Lou de Jong op Nederlands vlak. Hier borduurt dit hoofdstuk op verder: het resultaat van een zoektocht naar besprekingen van krijgsgevangenen op lokaal en nationaal niveau. In dit hoofdstuk zal ook een vergelijking met Finland en Denemarken worden besproken. Naar de

¹³⁷ Nick Warmerdam, *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen*.

relatie tussen moeilijk erfgoed en krijgsgevangenen en de bevolking in Finland heeft archeoloog Oula Seitsonen uitvoerig onderzoek gedaan.¹³⁸

De lokale stemmen

Van significant belang op het gebied van types geheugen is de classificatie van James Delle.¹³⁹ Er zijn volgens deze historicus drie verschillende soorten geheugen. Ten eerste is er ‘publiek geheugen’ dat een officieel en nationaal narratief van een land vormt. Ten tweede is er sociaal geheugen: een ‘ongeautoriseerd’ geheugen van een partij of gemeenschap. Ten derde noemt hij een soort sociale mythe welke een geheugen is van gebeurtenissen die niet gebeurd zijn of van elders komen. Deze drie soorten geheugen zijn van belang om te duiden hoe de krijgsgevangenen herinnerd worden. Dat sociale geheugen komt terug in de lokale gemeenschappen waar mensen als de eerder genoemde Jules Braat en ook Jan Schulten deel van uitmaken. Braat is lid van de Heemkundige kring Walcheren en Schouten is Luitenant-Kolonel.

Deze twee figuren tonen mooi aan dat de lokale herinnering waar Delle het over heeft bij hun zodanig aanwezig is dat zij hier over publiceren. Jan Schouten schrijft met zijn eigen militaire achtergrond in zijn stuk zeer kritisch over de omgang met de krijgsgevangen: ‘De kwestie van de Duitse krijgsgevangenen laat zien dat militaire organisaties onmiddellijk met de handen in het haar zitten, wanneer de regels niet passen in de feitelijke situatie.’¹⁴⁰ Hij gebruikt in zijn artikel de situatie in Walcheren om te betogen dat er beter militair onderwijs nodig is op het gebied van humanitair oorlogsrecht en erkent hier mee dan ook dat er zaken niet goed zijn gegaan in 1946. Overigens meent hij dat de keuze van de Engelsen en Amerikanen om krijgsgevangenen een andere status te geven niet hielp, het middel was erger dan de kwaal.¹⁴¹

¹³⁸ Oula Seitsonen, Paul R. Mullins en Timo Ylimaunu, ‘Public memory, National Heritage, and memorialization of the 1918 Finnish Civil War’, *World Archaeology* 51 (2019) 5, 741-758, 741-745.

¹³⁹ James Delle, ‘A tale of two tunnels. Memory, archaeology, and the Underground Railroad’, *Journal of Social Archaeology* 8(2008) 1: 63–93.

¹⁴⁰ Schulten, ‘Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog’, 75.

¹⁴¹ Ibidem.

Opvallend is dat hij hier de Nederlandse situatie dan weer niet bij betreft: De krijgsgevangenen kregen hier ook een andere status, zo is gebleken. Toch is zijn kritiek een goed voorbeeld van lokaal omgaan met de herinnering. Ook Jules Braat zijn besprekingen zijn interessant omdat een Heemkundige vereniging immers historisch onderzoek doet naar de eigen leefomgeving.¹⁴² Hij wijst op de vele incidenten en loopt daar kennelijk niet van weg. Toch concludeert hij dat in het kader van het opruimen van de explosieven de aanwezigheid van de Duitse Krijgsgevangenen van belang was. Desalniettemin voelt Braat zich niet gedwongen zichzelf te censureren: hij praat open over de aanwezigheid van de krijgsgevangenen. Dit toont lokaal aan dat onderzoeksgroepen er wel degelijk mee bezig zijn.

De productie van geheugen

Marianne Hirsch haar concept van postmemory legt de nadruk op de tweede en derde generatie en hun herinneringen aan traumatische gebeurtenissen. Het gaat om de relatie van de nieuwe generatie tot het persoonlijke, culturele en collectieve trauma van de vorige generatie. De overlevering van verhalen, zo betoogt Hirsch,¹⁴³ ging op een dermate intense manier dat het lijkt alsof het echte herinneringen zijn. Hierdoor zou je volgens haar kunnen stellen (mede omdat de eerste generatie de ervaringen via verhalen en beelden ‘herinnerde’) dat het verband tussen postmemorie en het verleden niet voort komt uit de herinnering, maar meer resultaat is van verbeelding, creatie en projectie. Die postmemory van Hirsch mogen we niet als basis nemen om identiteit te ‘claimen’ zo betoogt ze.¹⁴⁴ Wel kan dit dienen als een verklaring voor het generationele karakter van die overdracht. De structuur van die post-memory is immers dat de gebeurtenissen in het verleden liggen en in de mens doorwerken. Zij voegt zelfs nog toe dat wanneer we verpletterende herinneringen erven en tussen bepaalde verhalen opgroeien van zaken die voorafgaan aan onze geboorte er zelfs de kans ontstaan dat deze het eigen

¹⁴² Jules Braat, ‘Himmelfahrtkommando’, 4.

¹⁴³ Hirsch, ‘The generation of postmemory’, 103-128, 106-110.

¹⁴⁴ Ibidem.

levensverhaal overschaduwen.¹⁴⁵ Toch dienen we voorzichtig te zijn met het concept. Samuel O'Donoghue stelt dat het concept veelvuldig is gebruikt om het psychologische en sociale belang van historische fictie te legitimeren.¹⁴⁶ O'Donoghue vergelijkt postmemory met de trauma theorie van de jaren '90 die werd gebruikt om verklaringen van holocaustslachtoffers te legitimeren en daarmee als het ware de historische betrouwbaarheid de deur zou wijzen.¹⁴⁷ Toch meen ik dat we het concept als belangrijke pijler kunnen nemen als het gaat om verwerking van het verleden op zich. We dienen desalniettemin bij dit proces wel waakzaam te zijn dat we niet gebeurtenissen voor waar aannemen, door altijd te beseffen dat het een vorm van 'Oral History' blijft. Het is dus een aanvulling op geschiedschrijving, maar in deze ook nog eens een te verklaren theoretisch concept, immers onderzoeken we hier het geheugen van een al in de voorgaande hoofdstukken met primaire bronnen blootgelegde geschiedenis.

Zowel Aleida Assman met haar 'social' of 'communicative memory' als Hirsch met 'postmemory' en Alison Landsberg met 'prosthetic memory' betogen dat herinneringen door worden gegeven op de volgende generaties.¹⁴⁸ De concepten vervagen het onderscheid tussen communicatieve en culturele herinnering. Silke Arnold-de-Simine beargumenteert dat Hirsch haar concept van postmemory aanvankelijk had beperkt tot de tweede generatie van Holocaustslachtoffers maar het uiteindelijk heeft verbreed waardoor het volgens hem meer is gaan lijken op 'prosthetic memory' van Landsberg. Hierbij kan een herinnering overgenomen worden, zelfs als iemand niet tot de groep hoort die wordt gezien als de 'eigenaar' daarvan.¹⁴⁹ De heemkundige kring Walcheren doet dit in principe ook door de lokale geschiedenis te

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Samuel O'Donoghue, 'Postmemory as Trauma? Some Theoretical Problems and Their Consequences for Contemporary Literary Criticism' *Politika* (z.j.), 3.

¹⁴⁷ O'Donoghue, 'Postmemory as Trauma?', 3-4.

¹⁴⁸ Aleida Assman, *Der lange Schatten der Vergangenheit, Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006), Alison Landsberg, 'Prosthetic memory: The ethics and politics of memory in an age of mass culture', *Memory and popular film* (2018), 144-161, 144-150.

¹⁴⁹ Silke Arnold-de Simine, *Mediating memory in the museum: Trauma, empathy, nostalgia*, (Londen 2013), 105.

verbreiden middels publicaties. Er is grote kritiek gekomen op de stelling dat mensen herinneringen van gebeurtenissen uit het leven van anderen eigen kunnen maken.¹⁵⁰ Critici stellen volgens Simine dat geheugen los gezien moet worden van ‘inauthentic fakes, false, mistaken or implanted memories, prosthetic, second-hand, mediated or virtual memories’.¹⁵¹ Wat deze onderzoekers in feite doen is een definitiekwestie opwerpen. Zij betogen simpelweg een andere definitie van geheugen dan onderzoekers als Hirsch. We dienen hier te alle tijden een juiste context bij te houden. Schulten mobiliseert immers de lokale geschiedenis van de aanwezige krijgsgevangenen om landelijk iets voor elkaar te krijgen: namelijk beter militair onderwijs op het gebied van humanitair recht.¹⁵² Hier is geen moreel bezwaar tegen dat meer Nederlanders zich deze geschiedenis eigen maken. Het concept van ‘postmemory’, maar ook dat van ‘prosthetic memory’ dienen we altijd te zien in het licht van de ‘memory boom’ zoals bijvoorbeeld Simine die geanalyseerd heeft. Hierbij stel ik dat we het als een reactie op het postmodernisme moeten blijven zien. Simine stelt immers dat bij het postmodernisme de ongrijpbaarheid van het ‘echte’ vaak een punt is.¹⁵³ Hij toont echter ook dat het postmodernisme helemaal niet gelijk ontegenzeggelijk het virtuele heet omarmd.

Wanneer kunnen we iets een trauma noemen? Dit is een vraag die door de grondleggers van de genoemde concepten niet of onbevredigend wordt beantwoord. Toch is het vanwege meerdere zaken zinvol op deze manier naar geheugen te kijken. Verschillende wetenschappers hebben hun hoop laten blijken dat een herinnering aan trauma (zoals Ann Kaplan die vindt dat individueel trauma kan en moet worden overgedragen aan ‘non-witnesses’ of ‘secondary witnesses’)- hetgeen lokale heemkundige verenigingen dus doen- en bijvoorbeeld postmemory of prosthetic memory kunnen bijdragen aan het ontstaan van een soort onderling begrip (‘new

¹⁵⁰ Ibidem, 33.

¹⁵¹ Ibidem, 14.

¹⁵² Schulten, ‘Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog’, 75.

¹⁵³ Silke Arnold-de Simine, *Mediating memory in the museum*, 34.

political subjects' volgens Simine) door een soort gedeeld trauma.¹⁵⁴ Enkelen wijzen ook op de kracht van musea en films die hierbij kunnen helpen. Musea doen volgens Landsberg en Simine precies wat in het concept van Landsberg past: bezoekers in de plaats van de slachtoffers zetten.¹⁵⁵ Toch ben ik net als Simine sceptisch als het gaat om Landsberg optimistische notie dat prosthetic memory ethisch denken aanleert door empathie te kweken. Hier dicht Landsberg en in mindere mate ook Hirsch toch wel wat te veel waarde toe aan deze concepten. Zonder zo'n morele waarde -die bijna een soort autoriteit lijkt te worden- toe te kennen kunnen we wel stellen dat gezamenlijk begrip moreel positief te noemen is.

Finland en Denemarken

Seitsonen poneert in zijn werken dat lokale herinnering veelal minder demoniserend is. Hij onderzoekt in 'Public Memory, National Heritage, and Memorialization of the 1918 Finnish War' de herinnering aan de Finse burgeroorlog.¹⁵⁶ Hij betoogt dat deze negatieve episode uit de geschiedenis het land voor decennia gehavend liet. Hij kijkt naar de recente publieke campagne van crowdsourcing voor het blootleggen van sporen van conflict op Finse bodem. Hij onderzoekt hierin thema's die hij als fundering kan gebruiken om perspectieven op erfgoed uit te lijnen. Plaatsen van geheugen in het landschap zelf worden ook bekeken. Seitsonen stelt dat de herinnering aan de burgeroorlog verschillende fasen heeft doorlopen. Van het compleet weigeren de herinneringen aan de verslagen zijde in het geheugen op te nemen en de obscure herinneringspraktijken gebaseerd op folklore, tot aan de situatie van vandaag de dag: de oorlog wordt grotendeels gezien als gedeelde nationale tragedie.¹⁵⁷ Sterk punt is dat het hier draait om de vraag hoe de herinnering nu is in en bij de mensen en niet om wat er in het verleden gebeurd

¹⁵⁴ Ibidem, 202, Landsberg, 'Prosthetic memory', 144-150, Ann Kaplan, en Ban Wang, eds, *Trauma and cinema: Cross-cultural explorations*. (Hong Kong 2004), 4-30.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Oula Seitsonen, 'Public memory, 741-745.

¹⁵⁷ Seitsonen, "Public memory', 741-742.

is.¹⁵⁸ Seitsonen beweert derhalve in het verlengde hiervan dat de herinnering aan het verleden van mensen en gemeenschappen kunnen afwijken van de historische of archeologische verledens, maar dat dit niet betekent dat ze minder waardevol zouden zijn als getuigen van het erfgoed-proces.

Onderdeel van de geschiedenis omtrent deze burgeroorlog zijn de vele gruwelijke executies waarvan de herinnering in de naoorlogse decennia voort heeft bestaan als zogenoemde ‘covert memories’ in lokale folklore.¹⁵⁹ Hier zegt Seitsonen het volgende over: ‘These focused on the ways that the death and victimization at the hands of White Guard was inscribed into the landscape as places of memory. These sites became active agents that have kept the transgenerational remembrance alive.’¹⁶⁰ Onderling hadden mensen het in de directe omgeving dus over deze herinneringen en deelden zij de herinnering. De herinnering was in het landschap aanwezig en werd van generatie op generatie bestendig. Dit zien we op lokaal niveau op Walcheren enigszins terug omdat de lokale historische vereniging de eigen geschiedenis levend houdt met Braat als voorbeeld. De winnende zijde nam in Seitsonens onderzoek na de oorlog snel het herinneringslandschap over wat een eenzijdig beeld gaf. Dit gebeurde door de bevrijding door de White Army duidelijk te vieren en historici zoals Peltonen typeren de tendens van het oprichten van standbeelden zelfs als ‘statuemanía’.¹⁶¹ Dit is een wezenlijk andere situatie dan de Nederlandse. Hier werd het simpelweg vergeten maar lokaal minder vervangen. Dit verdrong volgens Peltonen in Finland de andere kant van de herinnering op nationaal niveau.¹⁶² Dus hier verdrong de ene vorm van geheugen de andere. Hier zijn de classificaties van Delle belangrijk. Publiek officieel en nationaal narratief geheugen dwong tot

¹⁵⁸ Jens Brockmeier, Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory. *Culture & Psychology* 8(2002) 1, 15–43, 15-22.

¹⁵⁹ Seitsonen, "Public memory", 741, 743-750.

¹⁶⁰ Ibidem, 5.

¹⁶¹ U. Peltonen, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta* (Helsinki 2003).

¹⁶² Peltonen, *Muistin paikat*, 22.

een enkel sociaal ‘ongeautoriseerd’ geheugen van een partij of gemeenschap. Lou de Jong heeft dit op nationaal niveau in Nederland gedaan: hij werd toonaangevend met zijn werken vol goed en fout.¹⁶³ Ondanks dat het officieel narratief in eerste instantie dus de andere zijde verdrong is er in Finland al deels een moeizaam en langdurig pad tot verzoening doorlopen. Monumenten van de rode zijde kwamen op maar betekenden niet gelijk een integratie in de nationale geschiedenis. Dit duurde nog geruime tijd. Historici als Torsti hebben betoogd dat het verdwijnen van een levende connectie met een conflict spanningen vermindert.¹⁶⁴ Rond de 21e eeuw lijkt de Finse collectieve herinnering het geweld aan beide zijden te erkennen: de oorlog is een gemeenschappelijke nationale tragedie die zijn eigen plek in het nationale narratief nodig heeft. Het is dan ook niet enkel meer een ervaring van slachtofferschap, zo betogen Hentilä en ook Peltonen.¹⁶⁵

De Deense film *Land of Mine* valt in de concepten van Landsberg en Hirsch te plaatsen.¹⁶⁶ De film tracht de omgang met de Duitse krijgsgevangenen aldaar te tonen. Hierbij wordt de kijker op de plaats van de Duitse krijgsgevangenen gezet. Dit is precies volgens het concept van Landsberg en dus een vorm van herinnering aan de Duitse krijgsgevangenen in Denemarken.¹⁶⁷ Opvallend is dat een dergelijke film een kritische kijk geeft op het verleden van de Denen. Want hoewel de film een stuk geschiedenis behandelt dat voor veel Denen onbekend is, geeft deze toch erkenning en belichting van een stukje duistere geschiedenis van het land. Ook in deze geschiedenis werd de Conventie van Genève uitvoerig geschonden bij de gevaarlijke operaties van het opruimen van de mijnen die in de film naar voren komen. Dit toont aan dat de eerste stappen lijken te worden gezet om van die enkel sociale herinnering uiteindelijk te komen tot een onderdeel van de nationale herinnering.

¹⁶³ Louis de Jong, *Koninkrijk*, deel 12 (1988), 2.

¹⁶⁴ P. Torsti, *Suomalaiset ja historia*. (Helsinki 2012).

¹⁶⁵ S. Hentilä, *Pitkät varjot, Muistamisen historia ja politiikka* (Helsinki 2018).

¹⁶⁶ Hirsch, ‘The generation of postmemory.’, 103-128.

¹⁶⁷ Landsberg, ‘Prosthetic memory’, 144-150.

De heemkundige kring Walcheren en ‘unauthorized memory’

De Nederlandse collectieve herinnering is op dit vlak dus nog niet zo ver als bijvoorbeeld de Deense. Want hoewel uit navraag ter plekke blijkt dat lokaal meer mensen op de hoogte zijn van de vroegere aanwezigheid van de Duitse krijgsgevangenen en er zelfs banden zijn, is in de nationale herinnering geen spoor. Ik ben mij er van bewust dat aanwezige krijgsgevangenen wezenlijk verschillen van de Finse Reds. Echter vormen zij wel degelijk onderdeel van de moeilijke omgang met de oorlog.

De heemkundige kring Walcheren is een voorbeeld van de eerste stap in het proces. Zij zijn namelijk een lokale instantie en zich ten volle bewust van de geschiedenis. Jules Braat heeft publicaties omtrent het onderwerp gedaan.¹⁶⁸ Seitsonen benoemt in zijn onderzoek lokale plaatsen (sites) waar uiteindelijk monumenten werden opgezet: ‘Places of memory are sites of power where political memory is presented and reproduced. They are also sites where this memory can be challenged. As the memorial sites form part of landscape of power, they are ideal for representing political ideologies of the past in the present and towards the future. Finnish Civil War memorials, whether White or Red, are sites of past in the present, where memories of the war, whether public, social, or social myths, continue to be contested, challenged, and reproduced.’¹⁶⁹ Hoewel hij hamert op die opgerichte monumenten gaat het in eerste instantie om de plek waar iets heeft plaatsgevonden. Dat is duidelijk lokaal te bespeuren op Walcheren. Er zijn echter geen standbeelden of andere plekken van herinnering in onze casus. Hier acht ik een tweetal zaken van groot belang. Ten eerste betekent het gebrek aan tastbare monumenten niet dat er geen ander geheugen op een locatie kan zijn. Immers is de sociale herinnering wel degelijk anders dan de nationale herinnering als we de typen geheugen van Delle toepassen. Ten tweede hebben de vele landelijke monumenten die met het leed van de oorlog te maken hebben de mogelijkheid tot een tastbare herdenkplaats of iets dergelijks

¹⁶⁸ Jules Braat, ‘Himmelfahrtkommando’, 3-13.

¹⁶⁹ Seitsonen, ‘Public memory’, 10.

ontnomen. Dit proces kon in de Finse context van een burgeroorlog uiteindelijk wel doorlopen worden, maar echt ver zijn ze ook nog niet.

De Denen lijken verder in het proces waarbij lokale sociale herinnering uiteindelijk weer kan worden geïncorporeerd in de nationale herinnering. In tegenstelling tot Nederland zijn daar de plaatsen waar de kampen hebben gestaan duidelijk aangeven en is er zelfs een film gemaakt over dit onderwerp.¹⁷⁰ Postmemory is volgens Hirsch geen beweging, methode of idee: het is een structuur van inter- en transgenerationele terugkeer van traumatische kennis en belichaamde ervaring. Het is een gevolg van traumatische herinnering dat zich manifesteert met een generatie aan vertraging.¹⁷¹ Het lijkt er echter op dat die vertraging op dit vlak langer duurt. Seitsonen poneert dat lokale memorie minder demoniserend van aard is naar de ‘vijand’ omdat de gelaagdheid ervan sneller geaccepteerd wordt door de lokale bewoners die onderling weer allerlei banden hebben en waardoor de herinnering ook meer gelaagd over generaties heen gaat.¹⁷² Braat en Schulten zijn hier een belichaming van. Schulten met zijn kritische houding en Braat toont de misstanden en vermengingen van krijgsgevangenen en bewoners aan. Hier wil ik nog aan toevoegen dat ook de lokale sociale herinnering dus ook kritischer is richting de algemeen geldende ideeën binnen de nationale herinnering. De herinnering aan de Duitse krijgsgevangenen bestaat dus op lokaal niveau wel degelijk. De tragische gevolgen die de oorlog voor Nederland heeft gehad komen in nationale herdenkingen maar wat vaak terug. Lokaal zijn hier ook verschillen in te ontdekken: zo zijn 4 en 5 mei landelijk van grote waarde, lokaal in de regio Arnhem is de herdenking van Market Garden net zo belangrijk, misschien wel nog belangrijker. De moreel onaanvaardbare verschrikkingen van de oorlog komen maar wat vaak voorbij en soms is de sociale lokale herinnering leidend.

¹⁷⁰ Seitsonen, ‘Public memory’, 741-742.

¹⁷¹ Hirsch, ‘The generation of postmemory.’, 103-110.

¹⁷² Seitsonen, ‘Public memory’, 741-742.

De stand van zaken

Als we kijken naar de stappen van Seitsonen en de verschillende vormen geheugen van Delle zien we dat op het gebied van eerstgenoemde de eerste grote stap nog gezet moet worden want op het gebied van het laatstgenoemde zien we nog duidelijk twee verschillende ‘versies’ van het geheugen. De behandeling van de Duitse krijgsgevangenen in Walcheren en IJmuiden die niet volgens de Conventie van Genève werd uitgevoerd is moreel wellicht niet juist. De sociale herinnering van Delle blijft hier aanzienlijk lokaler dan in bijvoorbeeld Denemarken. De Heemkundige Kring Walcheren heeft middels Braat wel een stem. De lokale herinnering was eerst minder demoniserend naar de Duitsers dan de landelijke aanvankelijk was. De lokale herinnering die over generaties heen gaat lijkt dus ook kritischer te zijn naar landelijke. Schulten uit lokaal immers openlijk kritiek. Ik ben mij er van bewust dat deze twee lokale voorbeelden bekritiseerd kunnen worden simpelweg omdat het er weinig zijn. Maar dat is juist het punt: de voorbeelden liggen niet voor oprapen er wordt weinig over gesproken.

Maar wat is die nationale herinnering eigenlijk en waar wordt die door bepaald? In elk geval staat die in het teken van herdenking en leed. Hierbij komt ondanks de verstreken tijd natuurlijk nog steeds veelvuldig het slachtoffer kijken. Dit is uiteraard logisch en te verklaren maar de Tweede Wereldoorlog is een gemeenschappelijke nationale tragedie en heeft dus zijn eigen plek in het nationale narratief nodig. Dit zou niet enkel meer een ervaring van slachtofferschap zijn, maar toch is het spook van Lou de Jong nog steeds niet weg: immers heeft Nederland zoals in de inleiding gesteld weinig kritisch naar zichzelf gekeken, enkele lokale voorbeelden daargelaten. Hoewel postmemory in ieder geval niet beperkt blijft tot het familiale, zoals Hirsch aanvankelijk poneerde, zorgt de unieke Nederlandse situatie ervoor dat de sociale en nationale herinnering niet vermengen. De lokale herinnering aan de krijgsgevangenen wordt door de nationale herinnering nog steeds genegeerd. Enkelingen trachten de strijd aan te gaan met types die nog steeds door de geest van Lou de Jong worden beïnvloed.

CONCLUSIE

Bij de aanvang van dit onderzoek heb ik bewust een risico genomen door zowel de ervaringen en behandeling van Duitse krijgsgevangenen als memorie te bespreken. Ik meen dat dit nodig was en het gelukt is om tot een beeld te komen waarom de geschiedenis van de aanwezigheid van deze groep in Nederland zo onbekend is. We kunnen het gebrek aan herinnering simpelweg niet verklaren als we niet daarvoor het gebrek aan kennis over de aanwezigheid en behandeling van deze groep hebben bekeken. De zaken behandeling en ervaringen zijn onlosmakelijk verbonden met geheugen, dat op zijn beurt weer bestaat uit ervaringen van onder andere hoe men behandeld is.

Het was dan ook doel om tot nieuwe historische inzichten te komen. In het kort komen deze inzichten neer op het volgende. Ten eerste: in Walcheren en in IJmuiden zat direct na de oorlog een aanzienlijke groep Duitse krijgsgevangenen die ingezet werd om gevaarlijke klussen te doen. Ten tweede hadden de Nederlandse officieren duidelijk moeite hoe ze hier mee om moesten gaan. Ze betitelden de groep als het juridisch uit kwam als ‘frozen personeel’ maar spraken intern nog steeds van gevangenen, ook als het om vrijwilligers ging. Zij vonden ook dat ze op een dergelijke manier in de samenleving stonden en behandeld dienden te worden. Als het om vrijheid ging was er zelfs verbazing dat groepjes bij Engelse officieren zoveel mochten. Deze Nederlandse worsteling op het gebied van definitie en behandeling daaraan gespiegeld is uniek. Hoewel ze later spraken van vrijwilligheid betekende dit dat ze als krijgsgevangenen behandeld werden en dat er een strak stramien gold. De snak naar vrijheid, harde straffen die uitgedeeld werden, schendingen van Genève en pogingen tot ontsnappingen staven dat. Op het gebied van historisch onderzoek naar krijgsgevangenen werpt deze thesis dus iets nieuws op.

Wat valt er nu te vertellen over de redenen voor het gebrek aan herinnering aan de Duitse krijgsgevangenen in Walcheren en IJmuiden. Aanvankelijk is de historiografie bekeken waarin Lou de Jong tegenover Chris van der Heijden is geplaatst. Hieruit komt naar voren dat laatstgenoemde fel pretendeert een andere weg in te slaan dan De Jong maar hoe zeer hij ook probeert te ontsnappen, dit niet geheel lukt. De jonge historicus lijkt in deze historiografie tegenover de oude te staan. De oude heeft een grote rol gespeeld bij de rouwverwerking, maar deed zijn onderzoek moralistisch in plaats

van wetenschappelijk. Naar mate de tijd vordert is het wetenschappelijke teruggekeerd maar we ontkomen niet aan moraliteit. Dat is echter ook niet nodig zolang we dit durven te benoemen. De historiografie toont met nieuwe inzichten op het gebied van identiteitsvorming handvatten hier onderzoek in te doen. Lou de Jong had dit nooit toegejuicht. Recente archeologische onderzoeken verkleinen echter de afstand tussen geschiedenis en geheugen.

Het tweede hoofdstuk heeft aangetoond dat er op de consensus dat Geneve in het westen ordentelijk werd gevolgd, het één en ander is aan te merken. We zijn te lang verblind geweest door een rooskleurig beeld van vroege moralistische onderzoekers. Hoewel op het gebied van huisvesting de conventie wel gevolgd werd kunnen we concluderen dat naarmate er meer werkzaamheden werden verricht na de oorlog dit niet langer het geval was. In strijd met de conventie moesten ze ook nog eens lang na het conflict blijven.

Het derde hoofdstuk heeft ons de situatie ter plekke laten zien. Hierbij is hun behoefte aan vrijheid benaderd middels het concept van culturele dispositie van Finnane waarbij we niet alleen intrinsieke vrijheid benoemen maar ook contextuele ‘push-factoren’. Ogenschijnlijk binaire termen als gevangene en vrijwilliger, alsook termen als ‘frozen’ zijn kenmerkend. Veelzeggend zijn de uitspraken van de Nederlandse officieren waarin zij uitten dat krijgsgevangenen nu eenmaal niet vrij zijn waarbij zij termen als ‘krijgsgevangenen’ gebruiken. Tegelijk zeggen zij in verslagen richting het Rode Kruis dat het om ‘frozen personeel’ en ‘vrijwilligers’ gaat. De gevangenen voelden zich ook onvrij en hoewel de officieren dit ook inzagen en eerst nog meenden dat het alleen om ‘krijgsgevangenen’ ging en niet om vrijwilligers, veranderde deze situatie in de loop van 1946. Hoewel er zeker enkele vrijheden te constateren valt in de bronnen, kunnen we aan de hand van strafverslagen een beeld schetsen van een snak naar vrijheid waarbij ‘frozen’ of ‘vrijwillig’ niet langer uit leek te maken. Dit is verwonderlijk omdat het algemene idee toch was dat de Duitsers er vrijwillig werkten tegen betaling voor een betere toekomst. Ze werden vaak teleurgesteld door het systeem met officieren dat hen nog steeds als gevangenen zag (vergelding), waardoor hun snak naar vrijheid een vlucht nam.

Door in het laatste hoofdstuk de herinnering aan hen te bespreken kan een metanalyse volgen. Hoewel de Nederlandse officieren nog met de bril van vergelding handelden is de lokale herinnering uiteindelijk verdraagzamer en kritischer richting de nationale herinnering. De lokale herinnering was

minder demoniserend. Tot deze conclusies ben ik gekomen door het concept van Postmemory van Hirsch op te tuigen met enkele nieuwe concepten. De wijze waarop de krijgsgevangenen zijn behandeld is moreel wellicht niet juist en de obscuriteit daarvan gaat samen met die van de herinnering eraan. Ze zaten namelijk een vorm van gevangenisstraf uit, zo is gebleken. Dit is behoorlijk negatief. Ook hier zien we de geest van de Jong wederom terugkeren. De landelijke herinnering is inmiddels in veel mindere mate demoniserend en toch kan deze maar niet in het reine komen met de eigen wantoestanden: namelijk de op veel vlakken wrede behandeling van de Duitse krijgsgevangenen in Middelburg en IJmuiden.

Op het moment dat er meer open naar Duitsland gekeken werd is de stap om dit naar eigen land te doen niet gezet. Dit komt volgens deze thesis door twee zaken. Ten eerste heeft dit te maken met de troebele situatie die bewust gecreëerd was direct na de Tweede Wereldoorlog waardoor de behandeling van de krijgsgevangenen en hun aanwezigheid in het duister verdwenen. Ten tweede spookt de Jong in bepaalde mate nog rond waardoor die vergeten misstanden zoals het niet volgen van de Conventie van Genève enkel lokaal en in heel summiere mate worden besproken. De unieke Nederlandse situatie in een notendop: het zicht is bewust vertroebeld waardoor met jezelf in het reine komen op nationaal niveau nog lastiger wordt met het spook van De Jong. Het idee van Postmemory is dan ook relevant omdat de omgang met de slechte behandeling van de Duitse krijgsgevangenen ook pijnlijk en traumatisch kan zijn. De wijze waarop de Duitse krijgsgevangenen werden behandeld en hoe dit juridisch werd afgevlakt is vergelijkbaar met het 'moeilijke verleden' dat Seitsonen bespreekt. Een erkenning hiervan heeft dus gelijk behoorlijk voeten in de aarde. Ook kunnen we nog het volgende stellen: de kampleiding leek te verwachten van de krijgsgevangenen dat ze de gevaarlijke klussen uitvoerden. Zij waren dit aan het Nederlandse volk verplicht. Dit valt binnen de these van Bülow, waarin de 'criminal wrongdoing' centraal staat. Deze kijk werd door de Lou de Jongs van deze wereld maar wat vaak aangewakkerd waardoor verdere herinnering niet mogelijk en nodig werd.

Dit onderzoek wordt door een aantal zaken gelimiteerd. De hoeveelheid voorbeelden in hoofdstuk 4 kan prooi vallen aan kritieken. Op het eerste gezicht lijken twee voorbeelden ook weinig illustratief, echter is, als we verder kijken, juist het feit dat er maar twee zijn uitermate relevant voor dit onderzoek. Na een ruime zoektocht is dat waar men op uitkomt in dit thema en valt de Nederlandse

omgang met het verleden in een vergelijking met Finland en Denemarken te duiden: er moeten nog steeds een hoop stappen gezet worden. Al zou het vervolgonderzoek ten goede komen als er meer lokale voorbeelden te vinden zouden zijn. Ik heb bewust voornamelijk naar publicaties gekeken omdat dit de aard van het onderzoek is: de verklarende kracht van reeds gedaan onderzoek zoals Lou de Jong voor de maatschappelijke situatie. Echter is hier vervolgonderzoek op het gebied van de lokale bevolking middels interviews mogelijk om de bevindingen in dit project te toetsen.

Er zijn door dit onderzoek ook nieuwe vragen ontstaan. Welke geschiedenissen over krijgsgevangenen in Nederland zijn er nog meer ‘vergeten’? Met andere woorden: zaten ze nog op andere plekken? Hoe moeten we deze episode uit de geschiedenis dan herinneren en waarom is dit nationaal nodig. Dit alles komt in de gedachten op nu we meer weten over de redenen waarom er zo weinig nationale bekendheid is over de aanwezigheid van de Duitse krijgsgevangenen. Dit kon alleen bekend worden door na een historiografische analyse de omstandigheden in Walcheren en bij de Naval Disarmament Control Staff te toetsen aan de conventie van Genève. Vervolgens is een bronnenanalyse nodig geweest om de ervaringen van de krijgsgevangenen te kunnen verklaren. Dit was een omvangrijk pakket aan documenten verdeeld over vier inventarissen waaruit belangrijke stukken zijn geselecteerd en een algehele strekking is benaderd. Hoewel kritiek kan zijn dat dit veel bronnen waren is dit mijns inziens grondig gebeurd en is niet met een bias richting een soort bewering een verslag gemaakt.

Dit onderzoek is naast de recente inspanningen van Warmerdam dan ook een poging verborgen geschiedenis bloot te leggen om zodoende bij te dragen aan een completere geschiedschrijving alsook een aanzet te geven om ons nog verder los te laten komen van Lou de Jong en nationale herinnering meer aansluiting te laten vinden met de lokale. Die laatste is immers uitvoerig besproken. Herinnering en identiteit zijn dynamisch en dit onderzoek is in geen enkele manier bedoeld om dit te forceren, maar juist om de horizon te verbreden. Hoewel er door nationale herdenkingen onderling begrip is ontstaan zou het goed zijn als de herinnering aan de Duitse krijgsgevangenen ook nationaler zou worden. In het kader van Europese geschiedenis en wederzijds vertrouwen is dit goed. De Duitse Bondskanselier Angela Merkel heeft op 5 mei 2021 de 5 mei-lezing gegeven, een grote stap op nationaal niveau: is er meer mogelijk?

BIBLIOGRAFIE

Addison, Paul, *The Road to 1945: British politics and the Second World War* (London 1975).

Aerts, Koen, 'Repressie zonder maat of einde? De juridische re-integratie van incivieken in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog', *Belgisch tijdschrift voor nieuwe geschiedenis* 3 (2011) 4, 583-610.

Assman, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit, Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).

Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).

Bank, Jan, 'Oorlogsverleden in Nederland': rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 oktober 1983.

Benvindo, Bruno, Evert Peeters, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II*, (Amsterdam 2011).

Beyens, Nele, *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).

Biess, Frank, *Homecomings: Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany* (Princeton, 2006).

Billinger, Robert, *Hitler's Soldiers in the Sunshine State: German POWs in Florida* (Gainesville 2000).

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen, 1983),

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland, 1930-1950* (Den Haag, 1989).

Böhme, K. *Die deutschen Kriegsgefangenen in französischer Hand.* (München 1971).

Boonin, David, *The Problem of Punishment* (Cambridge 2008).

Brockmeier, Jens, Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory. *Culture & Psychology* 8(2002) 1, 15–43

Bülow, William, 'Unfit to live among others: Essays on the ethics of imprisonment' Dissertatie, *KTH Royal Institute of Technology*, (2017).

Braat, Jules, 'Himmelfahtkommando: Duitse krijgsgevangenen op Walcheren', *De Wete* 32 (Oktober 2003) 4.

Dassen, Patrick, Ton Nijhuis en Krijn Thijs. *Duitsers als slachtoffer: het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007).

Delacroix, H. M., & Hudemann, R., *Wandel und Integration, Deutsch-französische Annäherung der fünfziger Jahre.* (München, 2005).

Delle, J, A tale of two tunnels. Memory, archaeology, and the Underground Railroad. *Journal of Social Archaeology* 8(2008) 1: 63–93.

Early R. 'Excavating the World War II Prisoner of War camp at La Glacerie, Cherbourg, Normandy',
In: Mytum H., Carr G. (eds), *Prisoners of War. Contributions To Global Historical Archaeology* (New York 2013).

Evans, Richard, *In Hitler's Shadow. West German historians and the attempt to escape from the Nazi past* (Londen 1989).

Feltman, Brian, *The Stigma of Surrender: German Prisoners, British Captors, and Manhood in the Great War and Beyond* (North Carolina, 2015)

Fiedler, David, *The Enemy among Us: POWs in Missouri during World War II* (Saint Louis 2003).

Finnane, Mark. "After the convicts: Towards a history of imprisonment in Australia." *Australian & New Zealand Journal of Criminology* 24.2 (1991): 105-117

Gansberg, Judith, *Stalag: U.S.A. The Remarkable Story of German POW's in America* (New York 1977).

Golücke, Friedhelm. "Eric Taylor: 1000 Bomber auf Köln. Operation Millenium 1942."
Militärgeschichtliche Zeitschrift 2 (1980).

Halbwachs, Maurice, *On collective memory* (Chicago 1992).

Heijden, van der, Chris, *Grijs Verleden: Nederland en de tweede wereldoorlog*. (Amsterdam 2009).

Hentilä, S, Pitkät varjot. Muistamisen historia ja politiikka (Helsinki 2018).

Herzberg, Abel, *Kroniek der jodenvervolging 1940-1945* (1978).

Hijink, Roel, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland.*, Dissertatie, (Amsterdam 2010).

Hirsch, Marianne. 'The generation of postmemory', *Poetics today* 29 (2008)1, 103-128.

Hoskins, Zachary, 'Deterrent Punishment and Respect for Persons', *Ohio State Journal of Criminal Law* 8(2), 249-269.

Hull, Mark, 'Option 17: Military Law and Vigilante Justice in Prisoner of War Camps during World War II', *Military Review* 100 (2020) 1.

Kaplan, Ann, en Ban Wang, eds, *Trauma and cinema: Cross-cultural explorations*. (Hong Kong 2004).

Kristel, Conny, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam 1993).

Jähner, Harald. *Wolfstijd: Duitsland en de Duitsers 1945-1955* (2020).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1980).

Jonker, Eduard, 'Historische sociologie contra naïef historisme', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 347-355

Jonker, Eduard. *Ordentelijke geschiedenis: Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap*. (Utrecht 2008)

Kailitz, Steffen, ed., *Die Gegenwart der Vergangenheit: Der „Historikerstreit“ und die deutsche Geschichtspolitik* (Springer, 2008).

Kohlbacher, Jan, 'Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965 (Eisden 1998)

Koselleck, Reinhart, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge 2004).

Lagrou, P., *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe 1946-1965* (Cambridge, 2000).

Landsberg, Alison, 'Prosthetic memory: The ethics and politics of memory in an age of mass culture', *Memory and popular film* (2018),144-161

Lorenz, Chris, *De reconstructie van het verleden* (Amsterdam 1987).

Macdonald, Sharon, 'Is 'Difficult Heritage' Still Difficult?', *Museum International* 67.

MacKenzie, Simon, 'The treatment of prisoners of war in World War II', *The Journal of Modern History* 66 (1994), 487-520.

Neitzel, Sönke en Harald Welzer, *Soldaten: over vechten, doden en sterven* (Frankfurt am Main 2012).

Nora, Pierre, *Realms of memory: Rethinking the French past. Volume I: conflicts and divisions*, (vert. Arthur Goldhammer), (New York 1996), 7.

O'Donoghue, Samuel, 'Postmemory as Trauma? Some Theoretical Problems and Their Consequences for Contemporary Literary Criticism' *Politika* (z.j.).

Peltonen, U, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta* (Helsinki 2003).

Rothberg, *Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the age of decolonization* (Stanford 2009).

Schneider, Valentin. 'American, British, and French PoW Camps in Normandy, France (1944–1948). Which Role for Archaeology in the Memorial Process?'. In: Mytum H., Carr G., *Prisoners of War. Contributions To Global Historical Archaeology*, (New York 2013).

Schofield, J. en A. Klausmeyer, L. Purbrick (eds.), *Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology* (Berlijn 2006).

Schoonoord, D.C.L., 'Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946' (2011), http://www.niod.knaw.nl/documents/publicaties/Schoonoord_HetCircusKruls.pdf (3 mei 2021).

Schulten, J. 'Duitse krijgsgevangenen na de Tweede Wereldoorlog, theorie en praktijk van het humanitaire oorlogsrecht', *Militaire Spectator* 165 (1996) 2, 67-72.

Seitsonen, Oula, *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German military presence in Finnish Lapland* (2018).

Seitsonen, Oula, en Vesa-Pekka Herva, 'Forgotten in the wilderness: WWII German PoW camps in Finnish Lapland', in: *Archaeologies of internment*. (New York 2011)

Seitsonen, Oula, Paul R. Mullins en Timo Ylimaunu, 'Public memory, National Heritage, and memorialization of the 1918 Finnish Civil War', *World Archaeology* 51 (2019) 5, 741-758.

Simine, Silke Arnold de, *Mediating memory in the museum: Trauma, empathy, nostalgia*, (Londen 2013),

Smith, Arthur L., 'Heimkehr aus dem Zweiten Weltkrieg: die Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen', *Walter de Gruyter*. (2010) 51.

Smits, Boudewijn, *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014).

Strung, Well, 'Cigarettes for German Prisoners', *Dundee Courier* (1941).

Sullivan, Matthew Barry, *Thresholds of Peace: German Prisoners of War and the People of Britain, 1944-1948* (London, 1979).

Sweeney, Michael, *Secrets of Victory: The Office of Censorship and the American press and radio in World War II*. (North Carolina 2001), William Leary, 'Books, Soldiers and Censorship during the Second World War', *American Quarterly* 20(1968) 2, 237-245.

Théofilakis, Fabien, 'Les prisonniers de guerre allemands en mains françaises dans les mémoires nationales en France et en Allemagne après 1945.' *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique* 100 (2007), 67-84.

Thompson, Antonio, *Men in German Uniform: POWs in America during World War II* (Tennessee 2016).

Torsti, P. *Suomalaiset ja historia*. Helsinki 2012).

Verbruggen, Paul, 'Jan Kohlbacher, 'Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965'', *Brood & Rozen* 4 (1999) 3.

Warmerdam, Nick, *Gefangenschaft bei den Kaaskoppen. Een kamp voor Duitse mijnenruimers op de Frederik Hendrikazerne in Blerick (1945-1946) en een overzicht van soortgelijke mijnruimerskampen in Nederland* (Utrecht 2021).

Wienand, Christiane, *Returning Memories: Former Prisoners of War in Divided and Reunited Germany* (Rochester, 2015).

Zarankin, A. en P. Funari, 2008 'Eternal Sunshine of the Spotless Mind: Archaeology and Construction of Memory of Military Repression in South America (1960–1980)', *Archaeologies* 4 (2008) 2, 310–327.

Zimmerman, Michael, *The Immorality of Punishment* (Peterborough 2011).

PRIMAIR BRONNENMATERIAAL

International Committee Red Cross, Convention relative to the treatment of Prisoners of War (Genève 12 augustus 1949) <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/7c4d08d9b287a42141256739003e636b/6fef854a3517b75ac125641e004a9e68>. (10 mei 2021).

Nationaal Archief, Den Haag, Naval Disarmament Control Staff, nummer toegang 2.12.13.01, inventarisnummer 20.

Nationaal Archief, Den Haag, Naval Disarmament Control Staff, nummer toegang 2.12.13.01, inventarisnummer 21.

Nationaal Archief, Den Haag, Naval Disarmament Control Staff, nummer toegang 2.12.13.01, inventarisnummer 22.

Nationaal Archief, Den Haag, Naval Disarmament Control Staff, nummer toegang 2.12.13.01, inventarisnummer 23.

Kranten:

Amnesty International, 'Wat moet je weten over de situatie van de Oeigoeren?' (z.j.),

<https://www.amnesty.nl/oeigoeren-in-china>, (01-02-2021).

Krantenbank Zeeland, Vrije Stemmen, Dagblad van Zeeland, 'Krijgsgevangenen in Middelburg' (2

januari 1946), [https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/vst/1946-01-](https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/vst/1946-01-02/edition/0/page/1?query=vrije%20stemmen%20Wertheim&sort=relevance)

[02/edition/0/page/1?query=vrije%20stemmen%20Wertheim&sort=relevance](https://zoeken.krantenbankzeeland.nl/issue/vst/1946-01-02/edition/0/page/1?query=vrije%20stemmen%20Wertheim&sort=relevance) (3 mei 2021).

NOS, 'China veroordeelt Oeigoeren-motie, verwijt Kamer 'hypen' van kwestie-Xinjiang' (25-02-

2021), [https://nos.nl/artikel/2370330-china-veroordeelt-oeigoeren-motie-verwijt-kamer-hypen-van-](https://nos.nl/artikel/2370330-china-veroordeelt-oeigoeren-motie-verwijt-kamer-hypen-van-kwestie-xinjiang.html)

[kwestie-xinjiang.html](https://nos.nl/artikel/2370330-china-veroordeelt-oeigoeren-motie-verwijt-kamer-hypen-van-kwestie-xinjiang.html) (25-02-2021).

Trouw, 'In IS-kampen vallen honderden doden: Wat betekent dat voor de Nederlandse vrouwen en

kinderen? (11-06-2020), [https://www.trouw.nl/buitenland/in-is-kampen-vallen-honderden-doden-wat-](https://www.trouw.nl/buitenland/in-is-kampen-vallen-honderden-doden-wat-betekent-dat-voor-de-nederlandse-vrouwen-en-kinderen~ba8a7be7/)

[betekent-dat-voor-de-nederlandse-vrouwen-en-kinderen~ba8a7be7/](https://www.trouw.nl/buitenland/in-is-kampen-vallen-honderden-doden-wat-betekent-dat-voor-de-nederlandse-vrouwen-en-kinderen~ba8a7be7/), (01-02-2021).